

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 102 (17050)

2005 чылдың
сентябрь 13,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртөз 3 рубль.

Туран хоорай 120 чылын байырлап эрттирген

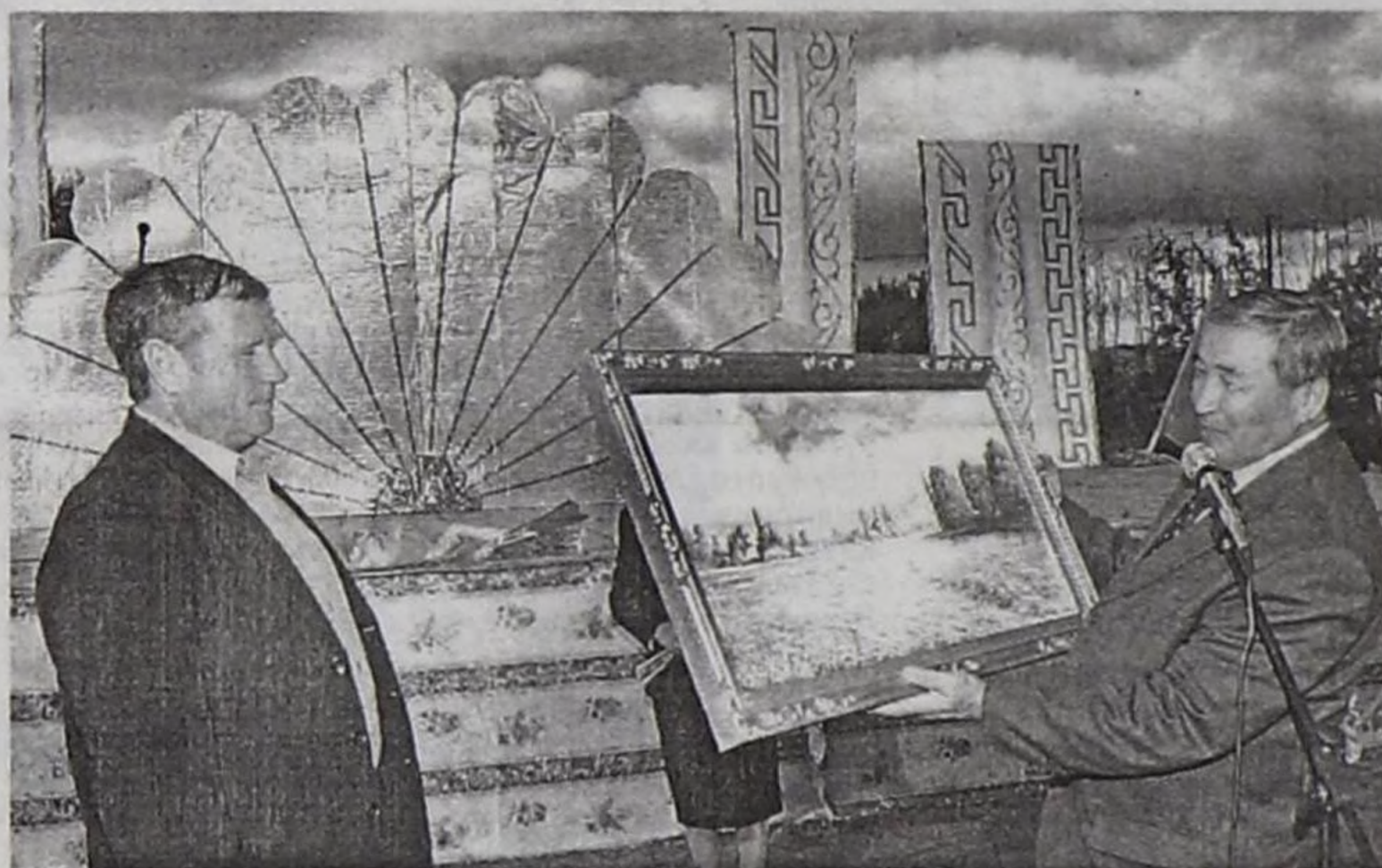
ЧОННАРНЫҢ БЫЖЫГ НАЙЫРАЛЫ ҮНЕЛИГ

Туран хоорайның 120 чылдаан байырлап чырыдары-биле ынаар хап бар чор бис. Аңаа чоокшулап олурувуста-ла, КАИ постузуңуң чанында Бии-Хемниң кожуун чагыргазының даргазы В.Н. Гончаров, ооң социал политика талазы-биле оралакчызы Маргарита Май-ооловна Монгуш, ХБАБ-тың эргелекчизи Валентина Баян-ооловна Ензак, Туранның арга-ыяш ажил-агыйының директору В.М.Шейбин олар, орус тоолдардан Василиса Прекрасная (Туранның №1 школазының 8-ки класының өөреникчизи Н.Ю.Коловская), тыва тоолдарда артындан ай, мурнундан хүн херели чайнаан Даңгына ("Даңгына-2005" конкурстуң тиелекчизи Сюзана Серен-Доржуевна Монгуш) оларга хлеб, дусту, кадка аяк сүттү тутсуп алган, келген аалчыларны уткуп турлар.

чыылганнарга тайылбыр-лап тур. Ону эрттир кылаштааш, чоруптарывыска, стадион хажызында улус олурар чадаланчак сандайларның үстүнде "Туран хоорайның 120 чылдаан байырлап таварыштыр аалчыларга изиг байыр" деп улгаттыр бижип каан.

Оон стадионнуң бажынче чоокшулай бээривиске, дыка улуг үш майгында аш-чем барааннары делгээн, бирээзинде изиг шай, кофе садып турар болду. Стадионнуң шуут бажында чуурга дег ак өг тип каан. Өгнүң иштинде угулзалаан тыва аптаралар, ооң үстүнде сарыг шажынның Бурганнарының чуруктарын аскан. Тыва ыяш оруннуң адаанда аяк-сава шыгжаар үлгүргө тургускан. Өг иштинде кезек херээженнер аш-чем кылып, дүвүрзэн турлар.

Стадионнуң оң талазында ярмарканы организаастаан. Ында хуу малчыннар дүлген хой ээдин, хан, черемени, шийтээн ээти садып турар болду. Оон ыңай Туран хоорайның садыгларындан: янзы-бүрү

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак Туранның мэри В.Д.Тиговка белек тыпсып турары.

торттар, кат-чимис, балык ээди, мороженное, колбаса, янзы-бүрү ижер суксуннар дээш, чок-ла чүве чок.

Байырлалдың эге кезээ ам-даа элек, ынчангаш шыдыраа маргылдаазы, чадаг чарыш, хол бөмбүүнүң маргылдаалары шагда-ла эге-

лей берген. Оон соонда хүрешти база эгелей бердилер. Байырлалдың эртер чурумунуң дугайында чарлалдар республика иштинге шоолуг нептеревзэн. Ынчангаш дыка хөй мөгелер озалдап келгилзэн. Өвүрдөн, Сүт-Хөлдөн, Бай-Тай-

гадан, Эрзинден мөгелер бар. Озалдап келген чамдык мөгелерни хүрешче шуут кирибзэн. Оон уламындан чүгле 48 мөгө хүрешкен. Хүрешти кол судья бооп, Кызылда Монгуш Аяс (Уланчызы 2-ги арында).

Туран хоорайның эң чараш кызы Регина Шыырап хоорайның сүлде демдээн тудуп алган чор.

Оларны эрте халыткаш, хоорайның Шелихов аттыг стадионунга чедип келдвис. Ынаар кире бээривиске, эжиктен шоолуг-ла ырак эвесте чечектер, ногаалар делгелгези организаастаан болду. Айыраңнаан янзы-бүрү чечектерден карак чылчырыктаар: ак, кызыл, көк, ногаан, хүрен, өкпөң, улуг, ортумак, биче дээш, кандыг өңнүүн, кандыг хемчээлдин ында чок дээр. Ногаалардан: дыка улуг капуста, морковь, свекла, редька, груша, яблоч, перец, помидор, огурец дээш, чок-ла чүве чок. Ук делгелгени Н.А.Горобец

ОНКОЛОГТАРНЫҢ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Сентябрь 9-та Кызылга ТР-ниң Кадык камгалал яамызының, Томскиниң онкология эртем-шинчилел институтунуң болгаш республиканың онкология диспансериниң организаастааны онколог эмчилерниң "Хоралыг ыжыктарны баш бурунгаар илередири болгаш профилактикалаары" деп эртем-практиктиг конференциязы болуп эрткен.

Конференцияның үезинде Тыва-да хоралыг ыжыктар-биле аарыыр чорук ниити Россиянындан чавыс, ынчалза-даа ол байдал айтырыгның чидин кудалатпайн турар деп демделгээн. Хоралыг ыжыктан (бөдүүнү-биле чугаалаарга – рактан) республикада 400 хире кижичылдың-на өлүп турар, а рактын боду өлүп хораар чылдагааннарның ортузунда, үшкү черде.

Онкологтарның санап турары-биле алырга, байдалдың мындыг янзылыг таарымча чок тургустунганынга рак аарыгларын орай илередип турары хамааржыр. Ол дугайын кадык камгалалының статистиказы база херечилеп турар: профилактиктиг шинчилел үезинде хоралыг ыжыктарны өй-шаанда илередир көргүзүг ниити-российжи көргүзүг-

ден 6,5 катап чавыс. Өскээр чугаалаарга, аарыгны шуут кедереп барганда, каян чүнү-даа кылыр аргажок апарганда илередип турар. Делегей медициназы ишкээрлзэн ракты эмнээр эмни амдыы дээрзинде чогаадып шыдаваан. Эмчилер кес кырында келген кижилерни эмнээр ужурга таваржып турарлар. Ук хамчыктын Россияга чедирип турар когаралын безин санап каан – онкологтуг аарыглардан аараан кижилерни эмнээринге кадык камгалалынга көрдүнгөн бүгү чарыгдалдарның онгу кеззэн үндүрүп турар, ол акша-төгериктиң б1 хуузу идегел чок деп санаттырган аарыг кижилерни оларның амыдыралының сөөлгү алды айларының дургузунда эмнээринге чарыгдал турар. Ракты чүге орай илередип турарының чылдагаанын анализтеп

көөрге, бүгү таварылгаларның 28 хуузуна аарыг кижилер боттары буруулуг, эмчилерге өй-шаанда хынатпаанындан аарыгны ишкээрлеткен болуп турар. Ынчалзажок аарыгның кедерээр уржуунуң кол нуруузу — онкологтуг аарыгдан аараан таварылгаларның барык чарты — аарыг кижилерни долузубиле шинчилевзэни, чок-ла болза эмчилерниң частырыы болуп турар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бир эвес эмчилер, чүгле онкологтар эвес, терапевтер дээн чижектиг ниити эмнээшкин четкизиниң специалистери эмчи шинчилгелерин эрттирип тура кичээңгейлиг болган болза, аараан таварылгаларның барык чартыын болдурбайн болуп болур турганы-дыр.

Моон ужуң эмчилерни хоралыг ыжыктарны эрте дээрзинде илередиринче углаар сорулга-биле республиканың Кадык камгалал яамызы эртем-практиктиг конференцияны организаастап, ону Тываның онкология диспансериниң 55 чыл-

даанынга тураскааткан. Конференцияга киржири-биле Москвадан, Томскиден сураглыг онкологтарны, Сибирьде диспансерлериниң кол эмчилерин чалаан, олар тыва эмчилериниң мурнунга Россияның регионнарында рака удур демиселдин арга-дуржулганының дугайында илеткелдерни кылган.

Конференцияның ажылынга республика Чазааның Баштыңы Ш.Д. Ооржак киржи, онкологтарның регионнар аразында харылзаазын изии-биле деткип, Тываның медициназынга мындыг нарын херекке дузазы дээш аалчыларга өөрүп четтиргенин илереткен. Шериг-оол Дижиковичиниң республиканың онкологиязында айтырыгларның дугайында хөлчөк эки билири база Чазактын талазындан аңаа бүгү талалыг деткимчени көргүзөр, амгы үениң онкология төвүн тудар, кедээ эмнелгелерни амгы үениң дериг-херекселдери-биле чепсеглээр дээн аазаашкыны хөй-нүң адыш часкаашкынын болдурган. Т.СААЯ.

Албан езузу-биле ХАМААРЫШПАС ЭКСПЕРТИЗАНЫ ЧОРУДАР

Дүүн ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка болган божуу-дарый чөвүлел хуралга кадык камгалал сайыды Б.К. Күдеректиң Кызылдың мэри турган А.Ю. Кашинниң электен мөчээниниң дугайында информациязын дыңнаан.

Кадык камгалал сайыдының дыңнады-биле алырга, сентябрь 8-те 9 шак 30 минута турда, А.Ю. Кашинни республиканың наркология диспансеринге эккел чыттырган. Эмчилерниң үндүрген диагнозу: арагага эмин эрттир хораннанганы, бүүректериниң, чүрек-дамырның чедир ажилдаваастааны, тыныш бачыдаары. Сентябрь 10-нүң 11 шак 15 минута турда, аарыг кижиге реанимация хемчеглерин чорудары негеттине бээрге, ону №1 республика эмнелгезиниң токсикология салбырынче шилчиткен. Болур чогуур хемчеглерни, специалистерниң билдилг сүмезин ап турзажок, А.Ю. Кашин сентябрь 11-ниң эртенінде чок апарган. Баш удур чоруткан паталоганатомнуг шинчилел иштики органнарның канчаар-даа аажок урелгенин көргүскен. Төнчү түнелди чүгле лабораторлуг шинчилелдерни чоруткан соонда үндүрер.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Чазактын Аппарадынга, Кадык камгалал яамызынга, Кызыл хоорайның чагыргазынга мөчээ кижиниң өг-бүлезинге моральдыг болгаш материалдыг дузаны кадарын сүмелеп, дааскан. Аарыг кижиге эмчи дузазын көргүзүп турар үеде, эмчилерниң хөделишкинериниң шыныын хынаар сорулга-биле хамаарылга чок эмчи экспертизаны организаастаарын чөвүлел хуралга база шийтирилзэн. Хамаарылга чок экспертизаның түнелдериниң дугайында информацияны Чазак хуралында дыңнаар болгаш херек апарза, истелге органнарынче дамчыдар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Кызыл хоорайның мэри турган Александр Юрьевич Кашинниң дергүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ооң электен мөчээни-биле кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаа Кызыл хоорайның мэри турган Александр Юрьевич Кашинниң дергүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ооң электен мөчээни-биле кажыыдалын илередип тур.

ЧОННАРНЫҢ БЫЖЫГ НАЙЫРАЛЫ ҮНЕЛИГ

(Төнчүзү. Эгеги 1-ги арында).

аттыг спорт школазынын Би-Хем кожунда тренери Вадим Канзан башкарып эрттирген. Боду хүрешпезе-даа, Би-Хемниң хоочун мөгези Мergen Монгуш мөгелерге байыр чедиргеш, боду база содак-шудактыг олар-биле кады девип каан. Ат-сураглыг мөгелер республиканың Наадымнарының 14 дакпыр чемпиону, чаан мөгези Аяс Монгуш, чоннуң ынак, Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш, эң шыырак аныяк мөгези Андрей Хертек оларның киржилгези көрүкчүлери хей-аът кириген. Бо хүрешке база келир үеде шыырак мөгелер болур аныяк оолдар илереттинген. Арай-ла эпчок чүве, чамдык мөгелерниң хүрешче чүвүрлер-

тутчуп, олче дидими-биле халдап, чүгле сөөлүнде хончулаштырыптарга, хоочун мөгезге алзыпкан.

Оон ыңай аныяк мөгелерден Эрзинден келген Чигжит онагларын буттааш, октап турду. Би-Хемниң аныяк мөгези Владимир Байыр-оол база, оон сөөлүнде эки мөгези үнерин көргүстү. Онагларын бүүрелдиг алып чоруп ора, бир мөгезге буттакаш окташкан. Өвүрүнү кымга-даа билдинмес аныяк мөгези Алексей Монгуш чүгле Монгуш Маадырга окташкан, дөрткү черни алган. Хоочун мөгези Вячеслав Монгуш Чаан мөгези Аяс Монгуш-биле дыка үр хүрешкеш, аңаа окташкан, үшкү черни алган.

Ол орта көрүкчү хоочуннар 1964 чылда Совет Тываның 20 чылының ба-

Сайыт А.П.Морозов байыр чедирип тур.

талья Анай-ооловна Ондар олар үнүп келген.

Туран хоорай 120-ги чыл байырлалын Айтып, чарлаан кайгамчык хүн үнүп келди. Аас-кежик байырлалын алгап-йөрээп, Амыраңар, байырлаңар, туранчылар!

— дээн сөстөр орус, тыва дыл кырында чыылганарга чаңгыланып келген. Оң-биле кады стадионче кирер улуг хаалгандан Туран хоорайның сүлдө демдээн туткан, каас-коя тыва хевин кеткен, хоорайның бо чылгы эң чараш кызы №2 школаньың 10 "а" клазының өөреникчизи Регина Шыырап баштаан колонна стадионче кирипкен. Оң соондан Туран хоорайның хүндүлүг хамаатылары, күш-ажылдың мурнакчылары, тергин өөредилгели өөреникчилер, шалыпчы культура ажилдакчылары шуужуп органнар. Олар индирниң ийи талазынга кээп туруптарга, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хөлчок улуг туктарын хөлбөңдөдир туткан мотоциклдиг аныяк оолдар стадионну бир долгандыр халытканнар.

Оң соон дарый хөлчок улуг туктар туткан аныяктар, школачылар чыскаалдыр шуужуп кирип эгеледи. Оларның соондан орус, тыва национал хептер кеткен аныяк кыстар чоруп органнар. Эң сөөлүнде баштарын кызыл ленталар-биле каастай баглап алган, холдарында бичии тукчу-

гаштар туткулаан эге класс өөреникчилери бичии уруглар кирип келгеннер. Олар ниити шөлге кайгамчык хөгжүмнүң адаа-биле улуг чечек хевирлиг дыка нарын чараш шимчээшкннерни күүседип турдулар. Ол аразында "Оңа чараш тыва чуртум" деп ырны №2 школаньың 9 "б" клазының өөреникчизи Айзаана Бай-Кара дыка чараш, узун, хоюг үнү-биле ырлап турган. Оон-даа хей ыршоор чаңгыланып турда-ла, байыр чедирнишкини эгелей берген. Бир дугаарында ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак сөс ап, байыр чедирген. Шартөөгүдөн бээр Туран хоорай чурттуглардан, оң орунга бир дугаар өргөн каккан орус садыгчы Г.П.Сафьяновтан, Тыва Республиканың үндезилекчилериниң бирээзи лама — Маады Лопсан-Осурдан эгелээш, республиканың сайзыралынга улуг үлүг-хуузу кирип келгенин,

Чечектер делгелгезиниң организатору Н.А.Горобец.

амгы-даа хүннерде Би-Хем дээрэ ажил-агылыг кожуннарның санында кирип турарын онзалап демдеглеш, Туран хоорайның төөгүзүңге хамаарыштыр дыка хей чырык сактышкыннарны кылып, дыка хей алдарлыг кижилерни адаан. Оон ыңай Туран хоорай орус, тыва чоннуң найыралын быжыктырарыңа улуг рольду ойнап келген. Г.П.Сафьяновтуң соон дарый Туран хоорайны үндезилеп көжүп келген баштайгы орус өг-бүлелер чаа экономиктиг, социалдыг харылзааларны ынчангы Урянхай крайга эккелген. 1908 чылда маңаа баштайгы школа ажыттылган. Аңаа баштайгы орус өөреникчилер-биле кады Шивинг-оол деп тыва оол өөренип эгелээн. 1913 чылда Туранга бирги эмчи пунктузу, 1915 чылда баштайгы библиотека, 1917 чылда почта ажилдап эге-

леп, оон ийи чыл болгаш телеграф болгаш бирги телефон ажилдай берген. Эрткен чүс чылдың 20-ги чылдарында Туран — Тываның политиктиг амыралының төвү апарган. Тыва Арат Республиканы тургускан соонда баштайгы үелерде аныяк республиканың Чазаның турган. Чазактың удурткучуларының бирээзи — Маады суму-зундан лама Лопсан-Осур Туран чоогунга көжүп кээп, чурттап турган. 1922 чылдың февраль 28-те Туран хоорайга Тываның улусчу революстуг партиязының бирги съезди болуп эрткен. Ону безин алгаш көөрге, Туран Тыва Республиканың тургустунуп

Чыскаал киржикчилери.

ам-даа ажилдап турар. Черле ынчаш туранчыларның байырлал таварыштыр чоргаарлары чүүлдери хей дээрзин демдеглеш каары чугула. Оң соон дарый ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары", "Тыва Республи-

ликаның культуразының алдарлыг ажилдакчызы", «Тыва Республиканың көдээ ажил-агылының алдарлыг ажилдакчылары» деп алдарлыг аттар-биле, Тыва Республиканың Даргазының Хүндүлөт бижиктери-биле элээн каш кижини шаанаан. Оң соонда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулуга палатазының Даргазы В.М.Оюн, ТР-ниң

Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазының ораакчызы Н.С.Германова, ТР-ниң Чазак Аппарадының удурткучузу ораакчызы Н.А.Катралиева болгаш өскелер-даа Туранның хоорай чагыргазының даргазы Виктор Дмитриевич Титовка байыр чедирип, белктерни тывыскан. Байыр чедирнишкини-даа, ыршоор, оюн-хөг-даа хей болган. Бо чүүлү экономика эртемнериниң кандидаты, профессор Д.Л. Тинмей, республиканың алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Ч.К.Кара-Күске, РФ-тиң болгаш ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор, журналист Б.М.Кенеш оларның күүсеткени "Туран хоорай — тулган хоорай" деп ыры-биле доозуп, төндүрүп каан.

Орденниг Би-Хемниң Төвү болган

Туран хоорай.

Орус, тыва кандыг-даа чон

Төрөлдешкен

Туран хоорай.

Айлар, чылдар эрткен тудум,

Аныяксаан

Туран хоорай.

Амгы салгал,

келир салгал

Аалы болган

Туран хоорай.

Тараачын эр,

малчын арат

Таваан салган

Туран хоорай.

Тайга эдээн

угулзалаан,

Таан чараш

Туран хоорай.

Туран хоорай —

тулган хоорай,

Туруксанчыг,

чурттаксанчыг.

Туран чоңу —

төрөлзирек,

Дужуксанчыг,

барыксанчыг.

Борис ОНДАР.

Хоорайның хүндүлүг хоочуннары.

лиг үнүп турганы. Хүрежир дээш келген кижини ыяап содак-шудактыг болур болгай.

Ындыг-даа болза, чоннуң ынак спорту хүреш, чыылганнарны сонургатпайн барбаан. Хар-назы талазы-биле мөгелерниң эң бичези, чаа-ла 15 харлыг, деңзи талазы-биле олардан калышпас 104 кг. деңзилик Сонам Саян көрүкчүлериң сонургалын хаара туткан. Би-Хемниң шыырак мөгези Владимир Шаболонни ол чүү-даа кылбаан. Сөөлүнде Өвүрдөн келген Алексей Монгушка окташкан. Сураглыг мөгелерден Вячеслав Монгуш, Андрей Хертек эки хүрешкен. Маадыр Монгуш база онагларын чииги-биле ажып чоруп орган. Ол чүгле Би-Хемниң аныяк мөгези Сайдаш Ондар-биле дыка үр хүрешкен. Сайдаштан сөөлүнде барып кончуг мөгези үнер деп чүве оон кестүп турду. Ол ат-сураглыг мөгези ачыр-дачыр

йырлалында 64 мөгениң хүрежинде эң сөөлүнде Монгуш Семис-оол биле кончуг улуг, шыырак, орус мөгези Маркелов артып калганын, байдал дыка дүшкүрлүг турганын, Монгуш Семис-оолдуң Маркеловту будунче дегээлей халкаш, час ойтур октаанын сактып ордулар. Шак ынчаар Туранның 120 чыл болган байырлалында ийи мөгези арткан. Чаан мөгези Аяс Монгуш биле арзылаң Маадыр Монгуш девип үнген. Республиканың эң шыырак ийи мөгезиниң дыка үр хүрешкениниң соонда, Аяс Монгуш шүүлген.

Хүреш соонда стадион шөлү көрүкчүлөрдөн хосталган. Шак ынчан юбилейниң байырлыг кезээ эгелээ. Хөлчок улуг чечек хевирлиг индирниң кырынга чарлакчылар Туранның №1 школазының башкызы Александр Анатольевич Петеримов, "Оюн Марк" аттыг культура бажаының уран чүүл удурткучу На-

Школачы уруг-дарыг ырлап, хөглөп, байырлап тур.

«Кызыл - 2005»

МЭЭҢ ҮНАК ХООРАЙЫМ

Эрткен дыштаныр хүннерниң бирээзи, сентябрь 10-да, кызылчылар Найысылал хүнүн демдегеп эрттирген. Байырлал эртегиниң 11 шакта Арат шөлүңгө Кызыл хоорайның бүдүрүлгө черлериниң болгаш организацияларның байырлыг чыскаалы-биле эгелээн. Чыскаалдың киржикчилери боттарының бүдүрүлгө, организацияларының аттарын лозуңнарда бижээн. Оон аңгыда, оларны ажылының аайы-биле тускай хевинден танып ап болур, чижээ, эмчилер шупту ак-ак халаттарлыг эртип турган. Оларның холдарында өңнүг шарлар, ленталар, лозуңнар чыскаалды улам аян-шинчи кирип, каастап турган. Хоорай хүнүңгө тураскааткан бо байырлыг чыскаалга боттарының күзели-биле киржип чедип келген «Билайн» компаниязы болгаш «Хаттыг-Тайга» хамнар нитилелин чыылган чон улуг сонуургал-биле уткуп турган.

Ол хүн арай бүргө, кезек-кезек чаап турза-даа, чылдың-на эрттирери чаагай чаңчыл апарган

бо байырлалга хоорайның чурттакчылары хөйү-биле чыылган. Шөлде чыылган чонга хоорайның мэри Д.Донгак, Кызыл хоорайның Төлээкчилер Хуралының даргазы Ю.Ананьин, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.Брокерт, ол ышкаш Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатылары хоорай хүнү-биле байыр чедирген.

Оон соонда хоорайның төп шөлүнүң ол-бо талаларына танцы-сам, оюн-тоглаа эгелээн. Хөгжүм-шии театрының бир талазын дургаар хол-биле кылган дериг-херекселдер болгаш аыш-чем делгээн палаткалардан садылган улус чыскаалдыр тургулапкан. Ылаңгыя чигирзиг аыш-чем саткан «Огонек» кафезиниң, Кызылдың «Горкоопторгтуң» база ужар шарлар садып турар «Цветное небо» фирманың палаткаларын үглээн бичии уруглар эң хөй болган.

Олардан ырак эвесте ногаа, чимис аймаан садып, делгээн. «Бойдустуң сөңү» азы «алдын күс»-даа дижиривис бо мөөрейге мурнуку чылдарга денээрге, бо

удаа киржикчилер эвээш болган. Ындыг турбуже «60 хардан өрү назылыглар» клубундан Е.Н.Собольская биле Л.С.Лисовская бо чылгы дүжүдүндөн кончуг чаагай улуг капуста, морковь, свекланы, борбак согунаны болгаш дузаан консерваларны делгээш, шаңналдыг черлерни чаалап алган. Дүжүг делгелгезинге школачылар идепкейлиг болганын демдеглевес аргажок. Албан черлери, школар аразындан Кызылдың 15, 8, 14 дугаар школазының ажылдары онзаланып ылгалып турган. Ында уругларның чечектерден кылган композициялары, чиг далгандан тудуп кылган паннолары, чинге хендирлерни ораап тургаш, каастаан вазаларын көөрге, бир-ле хуулгазын оранда келген дег сагындырар. Бо-ла бүгү күнү кызылчылар чүгле магадал көрүп эвес, күзелди-биле садып ап турганнар.

Шөлдүң ортузунда элээн делгем черге «Енисей» Культура бажыны, орус улустуң «Октай» культура төвүнүң ажылдакчылары ыр, танцы-сам болгаш спортчу оюннарны эрттирген. Ол кезек черге чыылган улус «Сударушка» ансамблиниң ыры-хөгжүмүнүң үделгези-биле канат тыртарына, ыяш даянгыштарга кылаштаарына, кожамыктаарына мөөрейлешкен.

А Ленин тураскаалының чанында белеткээн сценага Күрүне филармониязының оркестри болгаш артист Софья Кара-оолдуң ыяңгылыг үнү чаңгыланып турган. Ол ышкаш 10 дугаар школаның улусчу хөгжүм херекселдериниң ансамбли, «Поиск» клубу, Аныяк көрүкчүлөр театрының бичии артистери концертин бараалгаткан.

Оон улаштыр кылаштаарга, Дээди Хурал бажынының баарында янзы-бүрү шаптаразынарлыг үрдүрүп каан хоорайжыгашка «Авам, ачам база мен – спортчу өг-бүлө бис» деп маргылдаа бол-

ган. Ол төнө бээрге безин уруглар ам-даа киржир күзелин илередип, чыгып кээп турган. Бо маргылдаа соонда элээдилер аразына роллерлер чарыжы эгелей берген...

Оон улаштыр Тыва эки турачылар кудумчузунда делгелгени сонуургаптаалыңар. Ында Кызылдың өөрөдилге төвү «Аныяктың» кижизидикчилериниң кылган ажылдарының хөй янзылыгы, шынары чылдан чылче өзүп турарын кижэ эскерип болур. Оолдарның чазап кылган ажылдарындан бажыңга херек кончуг чараш эт-херекселдерни садып ап болур. «Урянхай» бүдүрүлгезиниң палатказында тыва национал аыш-чемниң кандызын чок дээр! Оон аңгыда Кызылда чоокта чаа ажиттыңган «Элит» ювелирлиг мастерскаяның мөңгүндөн кылган каасталгаларын чон улуг сонуургал-биле көрүп, садып ап турган.

Ол хүн хоорайның мэри Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларына тураскааткан шайлаашкын езулалын база эрттирген. Хоорайның хүндүлүг, хоочун чурттакчылары найысылалдың келир үези, сайзыралы дээш сагыш аарып чоруурун илереткеш, боттарының талазындан хоорай ажылдарына оларны хаара тударына хамаарыштыр делегни кылган, арга-сүмезин кадып, кезээде дуза кадарына беленин чугаалаан. Ужуражылганың түңнелинде бо неделяда

хоорайның хүндүлүг хамаатылары биле удуртукчу ажылдакчыларның аразына «төгөрик стол» эрттирерин дугурушкан.

Дүш соонда Арат шөлүңгө Краснойрскиниң «Пикра» компаниязы «пиво байырлалын» эрттирген. Аңаа кым эң хөй пиво ижип шыдаптарыл, пиво сорттарын тодарадырына кым тергинил дээн ышкаш мөөрейлер болган. Шала кежээликтей хоорайның мэри Д.Донгак Чүлдүм кудумчузунда бажыңның (Федералдыг онза айыыл чок чериниң ажылдакчыла-

рының) баарында спортчу шөлчүгештиң ажыдышыңына киришкен. Бо бажыңның чурттакчылары боттарының күжү-биле уруглар ойнаар чараш шөлчүгешти кылган. Ол бажың найысылалда ылап-ла тулган чараш бажыңнарның бирээзи, ам оон чанында уруглар ойнаар шөлчүгеш база үлегерлиг шөлчүгештерниң санынче киргени ол деп дидими-биле чугаалап болур. Ында чүзүн-баазын өңгүр чечектерниң черин хевирлей тараан, уруглар ойнаар чайганыштарны, тоолзуг дүрзүлери таарыштыр тургускан, а хостуг черлерде көк шык чаттылган. Хоорайда бажың, кудумчу бүрүзүнүң чанын шуут-ла тулган кылдыр эвес-даа бол, уруглар ойнаарына болгаш улуг улус дыштанырына таарымчалыг кылдыр кылып алырының аргазы бар деп чүвени бо бажыңның чурттакчылары херек кырында көргүзүп турар. Чүгле күзел херек. Оон аңгыда хөй-ниитичи ажылды удуртуп турар кижиден кончуг хамааржыр деп чүве билдингир. Бо бүгү ажылга бажыңның чурттакчыларының бирээзи Геннадий Кууларның үлүг-хуузу улуг.

Байырлалга хоорай чагыргазы эң эки баккон, эң эки бажың девискээри, эң эки дача, эң эки уруглар сады, эң эки школына база илереткен. Эң эки дериттинген балкон ээлери Ольга Пантелеева, Наталья Богдановская, Анна Домкина, Надежда Широкова олар болган. Эң эки девискээрлиг бажыңнар Щетинкина-Кравченко кудумчузунун 36 дугаар бажыңы,

Калинин, 26, Лопсанчап, 22 болган. Херим иштиниң талазы-биле эң тергин дериттинген бажыңнарда Суворов кудумчузунун 6 дугаар бажыңы, Солнечная, 14, Автомобилистер белдири хамааржыр. Дачалардан Л.Биче-оолдуң, Р.Сарыларның, Е.Ооржактың дачазы эки дирткен. Уруглар садтарының аразына 21, 23, 29, 33, 34, 35, 7, 6 дугаарлыг уруглар садтарын онзаллап демдеглээн.

Школалардан 1, 5, 3, 4, 8, 13, 14, 15 дугаар школына мактаткан.

Кежээ аныяктарга «Мээң ынак хоорайым» деп дискотека болган. Ону Абакандан чалаткан ди-джей удуртуп эрттирген. Мурнуку чылдарда хоорай хүнүнүң байырлалы төнгениниң херечизи болур өңгүр чараш сылдыстарлыг фейерверктиң оттары бо удаа Арат шөлүңгө эвес, а Улуг-Хемниң оң талазы, Азия төвү обелискиниң джундан частып үнүп турган. Кандыг-даа байырлалдың эртип турар деннели белеткел кезээндөн кончуг хамааржыр, аңаа чарыгдалдар база турар. Хоорайның сайгарлыкчылары хоорай чагыргазына чаңгыс эвес удаа деткимче дузазын көргүзүп турарын демдегеп каары артык эвес. Бо удаа В.Тунев, Т.Авруцкая («Крис-имидж»), М.Микова («Дом у дороги»), А.Тройнич («Снежная королева»), В.Оюн («Азия-маркет»), Г.Рязанов («Посольство моды») дээш, өскелер-даа деткимчилээн.

Санчай САТ. В.САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

«Шынга» парлаттыг материалга харыы

УЛУГ МАКТАНЫПКЫ ДЕГ ЧУҮЛДЕРИВИС ЧОК, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Тывага тараа бүдүүлгезин көвүдөдир дугайында айтырыг Чазактын, а ол ышкаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аьш-чем яамызының ай, квартал санында кылып чоруткан ажилдарны түңнээ хуралдарына үргүлчү тургустунуп турар кол айтырыгларның бирээзи. Тодаргайлап чугаалаарга, чер ажилының культуразын бедидеринче угланган хемчеглерни ал тургаш, оон бедик дүжүттү өстүрүп алырының дугайында.

Доктаамал алдынып келген хемчеглериниң ачызында 2005 чылда бүгү хевирниң ажил-агыйлары 31920 га черге тараа культураларының үрезинин чажып, тарып алган. Часкы тарылга үезинде күрүнениң "Рес-агротехтөп" унитарлыг бүдүүлгезин таварыштыр 1858 тонна үрезинни, оон иштинде, кызыл-тастың 1314 тонна, суланың 544 тонна үрезинин ажил-агыйлар күрүнениң эгилде чок чээлизин ажыглап алганнар. Ук чээлини олар чаңгыс чыл эвес ажыглап турарлар.

Республика Чазааның үндүрген доктаалын барымдаалап, 2004 чылда чаа хевирниң "Обь-4 ЗТ" маркалыг 6 кожуг машинасы садып алдынган. Оларны бо хүнерде Чаа-Хөлде "Эртинелиг" муниципалдыг бүдүрүлгө, Би-Хем кожуунда "Кызыл тараачын" коллективтиг ажил-агый болгаш өске-даа бүдүүлгелер ажыглап турарлар. Мындыг хевирниң кожуг машиналарын 2005 чылда база садып алырының дугайында доктаал бар.

Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың март 1-де хүлээп алганы №117 доктаалы-биле бадылааны "Хөрсүн" деп республика чергелиг программаны барымдаалап, суггарылга системаларын септеселиринге, оларны кылырынга акшатагерикти чылдың-на Россия Федерациязының, Тыва Республиканың бюджеттеринден доктаамал үндүрүп берип турар. Чижээлээрге, 2004 чылда федералдыг бюджеттен

2005 чылдың июль 2-де үнген № 72 "Шынга" Маспый-оол Ондарның "Шиитпирлээр айтырыгларже кичээнгеи салыр" деп материалына автор ТР-ниң Чазак Даргазының Айыткалынга дүүштүр республикага тараа бүдүүлгезин көвүдөдириниң, чер ажилының, суггаттыг черлерниң ажыгалының дугайында чугула айтырыгларны көдүргөн.

Солунга парлаттыг ол материалга хамаарыштыр ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аьш-чем яамызының харыызы.

7 млн. 200 муң, республиканындан — 700 муң рубльди үндүргөн. Бо чылын республика бюджетинден ынаар 2 млн. рубльди углаары көрдүнгөн.

Чер ажилын сайзырадыр дээш чорудуп турар бүгү-ле ажилдарның кол-ла сорулгазы — 1 га черниң дүжүдүн бедидип, оон хөй дүжүттү ажаап алыры. Баш удур чугаалап каайн, дүжүт дугайында улуг-ла мактаныпкы дег чүвевис чок. Ындыг-даа болза, Чазактын база яамының сөөлгү чылдарда ап келген хемчеглери шуут хилис барбаан, эвээш-биче-даа бол, үре-түнөл бар. Ону бадыткаары-биле кезек сан-чурагайдан кирип көрейн. 1996—2000 чылдарда 1 гектар черден ортумаа-биле 4,3 центнер тараа ажаап алдынган, тодаргайлаарга: 1996 чылда — 2,8, 1997-1998 чылдарда — 5 центнер. 2000—2004 чылдарда ук көргүзүг 1 гектардан ортумаа-биле 7,3 центнер болган. Бо көргүзүглер ындыг кончуг эвес-даа болза, сан-чурагайлар бот-боттарындан черле элээн ылгалдыг.

Материалдың автору М. Ондарның суггаттыг черлерни эки ажыглавайн, суггарылганың шынарын экижитпейн турар дээниге чөпшээржер мен. Чижээлээрге, Бай-Тайгада 4 суггарылга системазы бар, олар 3250 гектар черни суггаруу күчүлүг, херек кырында бо кожуунуң девискээринде чүглө 1280 гектар чер ажыгалда. А Барыин-Хемчик кожуунда тудуп каан суггарылга системаларының күжү-биле 7099 гектар черни суггарып болур, а шынында 3192 гектар черни суггарып турар. Сөөлгү чижек, Чаа-Хөлде 2036 гектар суггаттыг шөлдүң чүглө 42 хуузун ажыглап турар. Арткан суггаттыг шөлдөр Бай-Тайгада, Барыин-Хемчикте ышкаш ээн, куруг чайлаарлар.

Суггаттыг шөлдөрни чөп ажыглавайн турарының дугайында элээн чижектерни киридим. Ынчалза-даа үе-шаанда шиитпир-левейн барган бүгү-ле айтырыглар дээш күүсекчи органнарны буруудадыр болза, ол шынга дүүшпейн баар. Чүге дээрге, сезон ажылы чоокшулап азы кидин түлүктөп турда, чамдык кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдери мындыг чергелиг айтырыгларны кожуун иштинге шиитпир-леп албас, ол-бо черлерден дуза дилеп, ыңай-бээр аргыжып, чугаа-соот кылып турда, үе-шак эртер, оон-биле чергелештир сезон доостур.

Бижикчиниң бижип турары-биле алырга, бо ажилче хуу кижилерни калбаа-биле хаара тудар ужурулуг. Сезоннуг ажилдарга эвээш-биче-даа болза, акша-төгерикти ажылдап алзын дээн бодал-биле суурнуң чурттакчы чону, пенсионерлер, ажил чоктар, студентилер-биле ийи талалыг күш-ажыл керээзин чарып алырын кожуун, суму чагырыкчыларынга чылда 2-3 катап сүмел-леп турар деп, Чазактын часкы, күскү сезон ажилдарының дугайында доктаалдарындан номчуп болур. Сүмелеп, сагындырып турза-даа, чамдык кожуун чергелиг удуртукчуларның ону тоомчага албайн турарындан көдээде бо айтырыг, шынап-ла, аскаан деп болур.

Түннелинде чүнү чугаалап болурул дээрге, моон-даа сонгаар Чазак-даа, бистиң яамывыс-даа черниң культуразын бедидеринче угланган хемчеглерни ап чорудар, ук айтырыг онза болгаш доктаамал кичээнгеиде.

Сергей ОЮН,

ТР-ниң көдээ ажил-агый болгаш аьш-чем сайыдының ораалкчызы.

ЫРАККЫ ТОЖУДА

Чоннуң негелдезин шиитпирлезин

Тожунуң чурттакчыларының Тыва Республиканың төвү Кызыл-биле аргы-жарда агаар, автотранспорт болгаш суг оруу-биле чорууру — чаңчыл болган. Төпче кирерде, ол ышкаш Кызылдан Тожу-же ужары, машина-балгат-биле аргыжары — чонга дыка нарын айтырыг бооп турар.

Кызылче кирерде, Тоора-Хемден вертолет, самолет биледи садып алыры дыка берге, Тамара Дмитриевна Стрельцова бодунуң таныш-көрүжүн бирги ээлчегде чорутпаан шаанда, ужуп шыдавас сен. Ол "аарыгны" кожуунуң чагыргазына кандыг-даа дарга удуртуп-баштааш, шиитпир-леп шыдаваан. Ол байдал ам-даа уламчылывышаан. Неделяда дөрт хүн ужар самолетка он беш, вертолетка чээрби сес кижилурулар. Ол көргүзүг, алды муң чурттакчылыг кожуунга таарымчалыг байдал тургуспайн турар.

Самолет биледи Тоора-Хемге болгаш Кызылга баш бурунгаар садарын боттандыраар үе черле келген боор. Маңаа Тожу кожуун чагыргазы дээштиг хемчеглерни алып ужурулуг.

Август 22-де Кызыл — Тоора-Хем ужар дээш, дыка бергедим. Оочурум 11 дугаар турган, сонгаарладып-сонгаарладып турза-турза, Тожу ужар чон көвүдээ. Дүш үезинде билет садып эгелээ, дүрген чанык-саан тожу чону мурун булаажып, алгыкышкы-биле-ле турдувус. Бистиң ындыг байдалывыс аэропорт ажилдакчыларынга дыка халалыг болган. Бичи уруг-дарыглыг улуска оочур чок билет садары чаңчыл болган, ынчалза-даа чамдыктарывыс өске бичи чаштар көдүрүп алгаш, билет садып алып дээш, хөктөп-даа турдулар. Баш бурунгаар билет садарын боттандыраар деп турарым ында. Самоледурус АН-2 болган, уждукчулары ийи аныяк тыва оолдар, командири шимчедикчизин ажылдадырга — хөдөлбеди, дораан-на төпче дыңнадып, үжөн минута болгаш ужуп үнер бис деп, дамчытты.

Бичи үрелишкинни үезинде кылыпкан, Тоора-Хемче ужурулуус. Уждукчуларың ат-сывын, фамилияларың билбес мен, чалгыннарлыг "демир-аьдын" оларның мунуп чорууру аяңныг болду, агаар шала багай турза-даа, шуут чайгадады. Тоора-Хемге менди-чаагай чымчак хондувус.

Ийи, үш хонук бурунгаар билет садарын шиитпирлептер болза, эптиг апаарын чон меңээ чугаалаарга, мону бижидим. Михаил ОНДАР.

2005 чылдың январь-июль айларда чүдүрүп чоруткан казар байлактарның, болбаазырадыр бүдүүлгелер продукцияларының, электри энергиязының, газтың болгаш сугнуң үнези 1168 млн. рубль болган. Үлетпүр бүдүүлгезинин индекси 104 хуу. Хөмүр-даш болгаш алдын тывыжы өскөн. Үлетпүрнүң электри энергиязы, газ, суг бүдүрер болгаш хуваар бүдүүлгелеринден аңгыда, аьш-чем болгаш пөс-таавы бүдүүлгелери бүдүүлгө көргүзүглерин чавызаткан.

Көдээниң бүгү көдээ ажил-агый бараан бүдүрүкчулериниң бүдүргени продукция хемчээли 758 млн. рубль азы эрткен чылдың чеди айларынга бодаарга, 95 хуу болган. Эрткен чылга бодаарга, агаар транспорту-биле 63 тонна чүжктерни дажыглаан азы 103 хуу. Транспорттуң бүгү хевирлери-биле 14 млн. кижини дажыглаан азы эрткен чылдазындан 4 хуу хөй. Ниитизи-биле республикага пассажирлер аргыштырынгга хууда сайгарлыкчыларның 481 автобустарын (маршрут таксомоторлары) хаара туткан. Харылзаа бүдүүлгелери 148 млн. рубльдин ачы-дузазын чедирген. Харылзаа ачы-дузазының хемчээли өскөн.

СТАТИСТИКА ДЫҢНАДЫ

2005 чылдың январь-июль айларда республикага ниитизибиле кол капиталга инвестицияларны 316 млн. рубль хемчээлге ажыглаан. Бо дээрге эрткен чылдың деңгелинден 35 хуу эвээш бооп турар отчеттуг чылдың чеди айларында ниити шөлү 3 муң дөрбелчин метр 55 квартираны туткан. Хууда чуртталга тудуг күсели-биле 2082 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыгалла кириген.

2005 чылдың чеди айларында үүрмөктөп садар бараан саарылгазы 2693 млн. рубль азы эрткен чылдың ол-ла үезинден 9 хуу хөй болган.

Чонга коммунал ачы-дуза чедирериниң бот-деңзигүүрү 24 хуу болган. Коммунал ачы-дузазынга өртектер 32 хуу өскөн. Амыдырал ачы-дузазы чедирер структурага чоруткан ажилдың үштүң бир кезини транспорт чепсек-херекселдериниң техниктиг хандырылгазынга, чунар-бажыңнар ачы-дузазынга, радиоэлектрон аппараттары болгаш приборлары болгаш өске-даа техника септээринге холбашкан. Чон чунар-бажыңнарга барбайн турарындан ачы-дуза чедирер хемчээл 54 хуу кызырылган, а өртектери 68 хуу улгаткан.

2005 чылдың январь-июль айларда өртектерниң боттуг өзүл-дези мындыг: этке — 30 хуу, ногааларга — 31 хуу, эттен кылган консерваларга — 21, балыкка база далай продуктуларынга — 15,

быштакка — 12 хуу өскөн. Орундөжек чоорганнарның, чоорганнар трикотажының, демир саваларның, фарфор саваларның, дилиг материалдарының, чадагтерге болгаш мотоциклдерниң өртектери элээн өскөн.

Чыл эгезинден бээр чуртталга-коммунал ачы-дузазының өртектери болгаш тарифтери дүрген өскөн. Чуртталга ачы-дузазының тарифтери 50 хуу, одалгага — 36, изиг болгаш соок сөөк бооп турар. Ылгазынга база канализацияга — 19 болгаш 17, суугаткан газка — 40 хуу өскөн. Телефон харылзаазынга ачы-дуза чедирилгези 30 хуу өскөн.

Чалаң сүт продукциязының өртээ 9 хуу, чылыг энергиязы — 14, эттен кылыр чартык фабрикалар — 18, парлалга продукциязы — 21, одаар ыяш — 26 (1,5 катап) өскөн. Бо чылдың июнь айга бодаарга, көдээ ажил-агый продукцияларының өртээ 1,5 катап кызырылган.

2005 чылдың январь-июль айларда Тыва Республиканың быжыглан бюджетин орулгалар талазы-биле 3812 млн. рубльге, чарыгдалдар талазы-биле 3485 млн. рубльге күүсеткен. Быжыглан бюджеттин орулгаларының ниити түңүнге кириген хууда орулгаларың үлүг 16 хуу, федералдыг бюджеттен дедир эгитпези-биле шилчиткен түңү 83 хуу болган. 2005 чылдың январь-июнь айларда республика экономика-

зының улуг болгаш ортумаак бүдүүлгелери 214 млн. рубль каражага таварышкан. Кредитор өрезиниң ниити түңү 2153 рубль четкен, оон 74 хуузу хуусаазын эрттирген өрелер-дир. Дебитор өрези 1262 млн. рубль, оон 79 хуузу хуусаазы эрткен өрелер. ТР-ниң Национал Банкызының ме-дээзи-биле алырга, бүдүүлгелерге, организацияларга болгаш хууда кижилерге чээлилер тыпсыры 1,5 катап өскөн бооп турар.

Бо чылдың чеди айларында чоннуң кижилер бүрүзүңге онааштыр боттуг орулгалары 6 хуу өскөн болгаш ай санында-ла кижилер бүрүзүңге 3539 рубль болган. Чурттап болурунуң адаккы хемчээли 6 хуу өскөн. Аьш-чем продуктуларының өртээ 6 хуу, аңаа хамаарышпас барааннарны — 0,6 хуу, ачы-дуза чедирери — 11 хуу өскөн. Бо чылдың беш айларында ажылдап турар кижилер бүрүзүңге төлээн шалыңның хемчээли 6543 рубль болган. 2005 чылдың август 1-ге чедир ажил төлевириңиң талазы-биле хуусаазы эрткен өре 63 млн. рубль четкен.

2005 чылдың июнь айның төнчүзүңге чедир чонну ажилга хаара тудар албанның учедунга ажылдап шыдаар, ынчалза-даа ажил чок 14 муң кижилер учетка турган. Ажил чок эрге-байдалдыг 12 муң кижилер турган.

2005 чылдың алды айларында чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онааштыр 5,9 кижилер азы

2004 чылдың бо-ла үдеги деңгелинге арткан. Бо үеде чаа төрүттүнген 3080 уругну болгаш өлгөн 2178 таварылганы (2 хуу өскөн) бүрүткээ. Төрүттүнген 1000 уругнуң аразындан бир хар чедир назылыг 18 уруг өлгөн.

ХБАБ органнары өг-бүлө туткан 597, чарылган 222 таварылгалары бүрүткээ. Албан езузу-биле бүрүткээ 1000 өг-бүлө тутканнарның 372-зи чарлып турар, 2004 чылдың январьда бо көргүзүг 383 турган.

2005 чылдың январь-июль айларда республика девискээринге эпидемиологтуг байдалды ап көөрге, чоннуң вирустуг гепатит болгаш тыныштың халдавырлыг аарыглардан аарыры турар.

Республиканың ИХЯ-зы 5857 кем-херек үүлгедишкиннерин бүрүткээ. 2004 чылдың январь-июль айларга деңгээрге, 100 муң кижиге онааштыр 1745 кем-херек үүлгедишкиннери илерээн болза, бо чылдың чеди айларында 1903 кем-херектерни үүлгеткенин бүрүткээ. Назы чептээнер аразындан үптээшкиннер кылыр, улустан диленир чоруктар элээн өскөн, мал оорлаары уламчылап турар. Экономиктиг кем-херек үүлгедишкиннериниң база боо-чепсекти хоойлууга чөрүштүр садып-саары чоруктарың саны өскөн.

Күрүне статистиказының федералдыг органының Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелели.

Ажык дилег чагаа

Бүгү-ле чүве таарыштыр
кылдырган ышкаш...

1980 чылдарның эгезинде Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарның чамдык девискээрлерин кылымал далай хөме алы бээр дугайында чугаа дыргын чоруп турду. Шынап-ла, удаваанда Чаа Шагаан-Арыгның тудуу-даа эгелээн. Көк-Чыраа, Шагаан-Арыг чонун Чаа Шагаан-Арыгже көжүрүп эгелээн. Бо бүгү өскерлишкиннерни бөдүүн чон аарыбиле хүлээп ап, сагыш-сеткили саргып турза-даа, чазак-чагырга черле шын кылып тур боор дээн сеткил-биле көжүп эгелээн.

Элээн каш чылдарда хоорайга амыдырап-чурттап келдвис. 90 чылдарда бүгү чуртка экономиктиг өскерлишкиннер болганындан хоорай черге амыдыраары, ажил-агый талазы-биле

берге апарганын шупту билир бис. Тыва кижии шаандан тура малын малдап, инээн саап ижип, хоюн кадарып чораан. Ол ышкаш, «Кижии — чурттуг, куш — уялыг» дижир болгай, кара чажывыстан ойнап өскен, оът-сигенни хөлбелчинээн шынааларывыс, ада-өгбевистиң ээлеп чурттап чорааны эргим, төрөөн черивис сорунзалыг-биле дөмей бисти, көк-чыраажыларны, хаара туда берди.

1996 чылдан эгелеп суурувусту катап, бодувус күжүвүс-биле Бай-Даавыстың эдээнге тудуп эгелээн бис. Суурувус бо хүнде каракка көзүлдүр-ле, хүнден хүнге өзүп олур. Чурттакчыларывыстың саны 160 кижии четкен, инек бажы — 456, чылгы мал — 90, хой-өшкү — 2550 баш, хаван — 123 баш, дагаа — 200 баш, шупту 28 өреге бар.

Суурувуста колдуунда пенсионерлер чурттап турар. Күш-ажылдың хоочуннары, «Улуг-Хая» совхозтуң алдарлыг саанчылары чораан Т.Т. Сарыг-оол, А.Д. Монгуш, А.Т. Дашкыл-оол, инек кадарып турган А.О. Уйнук-оол, көрей дайынының киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну К.К. Хүр-оол, ногаа бригаданының бригадири чораан З.К. Ыдамчык, ногаажы Н.Д. Кызыл-оол, совхозтуң хоочун чолаачылары К.К. Маады, С.О. Доржу, кожууннуң госстрахка ажилдап чораан П.Д.Маады, малчын А.Т. Маспык-оол, 586 ПМК-ның, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу К.С. Донгак, харылзаа чериниң хоочуннары В.К. Шыгжаа, К.Д. Кыргыз дээш, адап санаар болза, кандыг мергежилдиг кижини чок дээр.

Суурувусту колдуунда пенсионерлер чурттап турар. Күш-ажылдың хоочуннары, «Улуг-Хая» совхозтуң алдарлыг саанчылары чораан Т.Т. Сарыг-оол, А.Д. Монгуш, А.Т. Дашкыл-оол, инек кадарып турган А.О. Уйнук-оол, көрей дайынының киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну К.К. Хүр-оол, ногаа бригаданының бригадири чораан З.К. Ыдамчык, ногаажы Н.Д. Кызыл-оол, совхозтуң хоочун чолаачылары К.К. Маады, С.О. Доржу, кожууннуң госстрахка ажилдап чораан П.Д.Маады, малчын А.Т. Маспык-оол, 586 ПМК-ның, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу К.С. Донгак, харылзаа чериниң хоочуннары В.К. Шыгжаа, К.Д. Кыргыз дээш, адап санаар болза, кандыг мергежилдиг кижини чок дээр.

Тыва Республиканың чонунуң ынак болгаш улуг сонургал-биле номчуур солуну «Шын» солунга даайым Седен-оол Кончукович Монгушту бижикседим.

Мен билирим, даайымның аныяк үелери Чөөн-Хемчиктин Бора-Хөл, Баян-Дугай болгаш Улуг-Хемниң Ак-Туруг, Чаа-Хөлге эрткен.

Эр хиндиктиг кижиниң ыдыктыг хүлээлгези — шериг албанын ол Иркутск хоорайга үгер-боо кезээнге машина башкарып эрттирип турган. Ол үени 1951-53 чылдар дээр кижии. Бир дүне удуп чыдырда, шериглерниң командирлери дайынчы дүвүрээзин чарлааш, чыскаалдыргаш, бүгү машина-техниканы, боо-чепсекти демир-орукка чүдүргөш чорупканнар. Кайнаар бар чыдары, чүну кылыры шериглерге билдинмес, чүгле хүн үнер чүкче бар чыдары билдинер. Ол үеде, амгы-даа байдалда шериг чажыды бирги черде дээрзи билдингир.

Ол үеде Соңгу Корея Демократтыг Республика, а Мурнуу Корея диктаторжу күрүне турган. АКШ-тың чепсектиг күштери Мурнуу Кореяга дузазын көргүзүп турган, а Соңгу Кореяга Кыдат, ССРЭ шериг болгаш шеригиниң бүгү талаалыг боо-чепсээ-биле дузалаан. Бир эвес ол үеде АКШ-ка ол девискээрни алзыпкан болза, АКШ-ка Кыдатче болгаш ССРЭ-же халдаарына кончуг таарымчалыг байдал тургустунар турган.

Кыдаттың кызыгаарына бүгү шериглерни чыскаагаш, дайынчы даалганы күүседири-биле берген. Чүл дизе, көрей улустуң чонун, кол-кол черлерин, көвүрүглерни

Суурувус кожууннуң чединмес өг-бүлелеринге сүт, сметана-биле дузалажып турар бис.

2000 чылда кожуун чагыргазы В.К. Пюрюнааның деткимчези-биле, электриктер база суурнуң чону бир дем-биле электри чагыларын тургускаш, чырыкты кирипти алган бис, телефон четкилерин база киригген, суурнуң ортузунга кудукту база кактырган. Аңаа өөрүвес аргавыс чок.

Суурувус 7 чыл ажып тур, а суур деп тускай эргебайдалывыс-даа чок, кожуунга-даа, хоорайга-даа хамаарышпас-тыр бис. 2004 чылда сайгылгаанывыстың трансформатору өрттенип каарга, өреге бүрүзүндөн 1200 рубльди чыып тургаш, трансформаторну саткаш, кылдыртып алган бис. Ам 2005 чылдың июль 15-те трансформаторуу база-ла өрттенип калган. Кожуун чагыргазы дузалап шыдавазын дыңнаткан.

Кудууус кыжын доңмас кылдыр одаар чүүлдү суурнуң чону, боттарывыс, садып ап турар бис. Ол кудууус база үрелип турар.

Колдуу улуг назылыг улус болганывыста, хенертен дүрген эмчи дузазы-даа херек болу бээр. Суурда эмчи чок, ында-хаая хоорайдан кылаштап кээп турар. Телефонувус орта черле ажилдавас. Шагдаа ажилдакчызы деп кижии шуут чок.

Мурнувуста соок кыш кел чыдыр, «чайын — шаанаң белетке, кыжын — тергең белетке» дээр-ле болгай, ынчангаш бистиң бо шийтпирлеттинмейн турар айтырыларывысты өөренип көөрүн, хүндүлүг Шериг-оол Дизиживичиден улуу-биле дилеп тур бис. Суурувуска трансформатор, хуралдаар бичии бажың, эмнелге, библиотека, шагдаа ажилдакчызындан тургузуп бээрин база кудуууусту эки кылдыртып бээрин улуу-биле диледивис. Кожуунда «зона затопления» деп тускай акша-хөрөңги кээп турар-дыр, оон бистиң суурувуска черле дузалап көрзе деп дилеглиг бис.

К.И. Шаравии, К.С. Донгак, Д.С. Донгак, Э.К. Монгуш, К.К. Хүр-оол, Ю.С. Шарап, Т.Т. Сарыг-оол, К.К. Маады, А.Д. Самбуу дээш, хөй санныг чурттакчылардан.

Чылдар болгаш кижилер

Партиядан үндүрткени

Эртеден Байыр-оол Монгуштуң «Шын» солунга «Салчак Токаның төөгүлүг намдары» деп чүүлүн номчааш, партия үезинде 8 класс турумда, ачам Эрес-оол Сюрюнович Хертектиң партиядан, ажылындан үндүртүп турганын сактып бижиир ужурга таварыштым.

Ачам 1927 чылда Бай-Тайга районнуң Шуй суурга төрүттүнген. Ол билип кээримге-ле, колхоз, совхоз даргалап турган. Авам, ачамның уруглары, бистер, дөрт угбашкы бис.

Ачам Новосибирскиниң партияның дээди школазын 1966 чылда дооскаш кээрге, Тока дарга Өвүр районнуң партия райкомунуң ийги секретарына ажилдаар кылдыр чоргускан. Бирги секретарына Шулуу Даваевич дээр дарга ажилдап турган. Ачам аңаа 5 ай ажилдап чорда, «Тока дарга келдирткен» дээш, Кызыл кирген соонда, Мөңгүн-Тайгаже көшкөн бис. Ачам колхоз даргалап турган Шыдыраа Кара-оолович Сааяны солааны ол болган.

Ынчан ачамның демдеглел дептеринден колхозтуң мал-маганының санының хөйүн көргөш, кайгап орган бис. «Мөген-Бүрен» биле «Малчын» колхоз — чаңгыс улуг бай колхоз турганы ол. Ийи чыл ажилдап чораш, ачам бир хүн келгеш, «бо черге район тургузар кылдыр колхозчулар мурнундан дилег-билдиришкин киридивис» деп келген. Үр болбаанда дилег бүткен, район тургузар кылдыр чөпшээркен. Ынчаарга чаңгыс колхозтан район тургустунмас, Мөген-Бүренин бир аңгы колхоз кылып деп шийтпирлээн. Бир хүн клубка ийи колхозту аңгылаар дугайында улуг хурал болган. Мөген-Бүренден база эңдере колхозчулар келген. Ачам дыка орай чанып келген. Эртеңинде ол «Мөген-Бүрен» колхозтуң улузу колхозувус даргазын бис алыр бис» деп, мени хунаажып туруп берген, ынаар база көжер частым» — деп, ачам каттыраарга, авамның хордаары-даа сөзүн албайн, бистер база каттыржып турган бис.

1968 чылда ийи колхоз тургустунган соонда, район тургустунган. Ачам кожуун даргазынга, оралакчызынга ачамның кадды өөренип чораан эжи Очур Сагаан-

Байырович Салчак ажилдап турган. Райком партияның бирги секретары Шагдыр-оол Норбу-Самбуевич Ондар, ийги секретары Эрзинден Соян Дамдын-Сюрюн дарга болган. Ачам ийи чыл хире район даргалап ажилдап чорда, партия обкомунче ачамны бактап каан үш арын чагаа чеде берген болган.

Ачамны Тока дарга келдирткен. Ол Кызыл киргеш, 4-5 хонгаш, келзе-ле, чүгле партия билединиң хавын тудуп алган хомудаан чедип келген. Ажылындан-даа, партиязындан-даа үндүрүпкен болган. Ачамны кээргээш, кадды ыглап чоруп турган мен. Чагаада «улуз аң өлүрген, хөй ажы-төлүн өглээр, партия ажилдакчызы кижии хөй куда эрттирер» дээш, оон-даа хөй чүүлдөр бижээн болган. Төрүп алган ажы-төлүн ада-иези өглөвейн, кым өглээр боор.

Партия биледин катап алыр дээш Москвада партийжи контроль комитединиң даргазы Пельше даргага баарга, ынчан 22 дугаар съезд үезинде ол дарганың чайы чок, чүгле секретариат хүлээп ап турган. Партиядан үндүрткен улустуң хөйү аттыг, ачам арай деп оочурлап алгаш кирерге, Дамдын-Сюрюн дарганың «Х.С. Эрес-оолдуң партийжи биледин бербенер» дээш ат салып каан холунуң үжүү бар болган. Ачам ажылын ол даргага хүлээткен турган, ол кижии ачамдан улуг, ажы-төл-даа чок дарга чораан.

Чүгле хомудаар чүвем, Тока дарга ачамның херээн көрүп тургаш, президиумда олурар улустуң чаңгызының-даа сөзүн албайн, ачамны ажылындан, партиязындан үндүргенинге хомудаар мен. Ачам Москвадан келгеш, Кызыл хоорайга Улуг-Хемниң «эштип болбас» деп каан черинге эштип тургаш, сугже кире берген болган. 11 хондур дилеп тургаш, тыпкаш, Кызыл хоорайга ажаап каан бис.

Чойганмаа ЭРЕС-ООЛ.

Чажырган карак чажы

болгаш өске-даа черлерни камгалаарын дужааган.

Көрей дайынына кыдат хептер келдиргеш, киригенин даайым чугаалаар чүве. Боо-чепсекти өске-даа херекселдерни кыдаттарның демир-орук вагоннарына чүдүргөш, Порт-Артур, Кыдатче чорупканнар. Удаваанда Соңгу Кореяның девискээринде Кыдат-биле кызыгаарлашкан черге, кукуруза тарып каан шөлге зениттиг үгер-

зында солун, ийи талазында коргунчуг болушкуннарны, чидириглерни, ында кезээ мөңгөде арткан эш-өөрүн чугаалааш, карааның чажын менден чажыра-чажыра, аштап ораарын сактыр мен. Дайынчы эш-өөрү-биле та чеже дайынның самолөдун дүжүр аткан чүве, ооң санын таптыг-ла айтырбаан мен. Ол ышкаш шаңнал-макталын айтырып, сонургаваан мен. Чогум эргедужаалы чок, анаа солдат чораан. Мен бо-

станның тараазын сөөртүп, Узбекистан болгаш Киргизияның чигир свеклазын, арбузун болгаш янзы-бүрү көдээ ажил-агый продукциязын сөөртүп келгенинге чоргаарланып чоруур мен. Ол ышкаш кончуг дүшкүүлүг үеде Сибириниң ракета тудугларының шөлдеринге бетон хоюткуларны чедирип турганым чурт камгала-лынга улуг ажил-иш деп бодаар мен.

Үш алышкының хеймери болур даайым Мөңгүн-Тайга кожууннуң чурттакчыларына одаар хөмүр чедирип чораш, машиназы үрелгеш, соокка алзып, кадды баксырааш, үр аарып чораш, Кызыл хоорайга мөчээн.

Уруглары Кызыл хоорайда чурттап чоруурлар. Вера Монгуш — бухгалтер, а Вадим адазының изин базып чолаачылап ажилдап чоруур. Ийи-ийи ажы-төлдүглер. Мен бодаарымга, даайым кандыг-даа күрүнениң дузазын албаан. Сөөлгү чуртталгазын уругларының өөнге чурттап эрттирди. Амыдыралының бүгү-ле чуртталгазында ажил дээш кызып чурттап чораан, көрей дайынының киржикчизи, даайымның дугайында кысказы-биле бижип ораарым болза, кадды чораан эш-өөрү шын-мегезин, немелде, казылгазын солун дамчыштыр дыңнадыр боор деп бодалдыг чырыкче үндүрдүм.

Михаил ОНДАР.

Тожу кожуун.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

бооларны тургузарын дужааган. Даайым шериглер, ок-чемзек болгаш үгер-боо сөөртүр дээш, өске-даа ажилдарга киржип турган.

Келген черинге дайынчы байдалга кирип, самолет адар зениттиг үгер-бооларны дайынчы даалга күүседириге ыяк кылдыр белеткеп аар болгаш автомашиналарны чажырып каар турганнар.

Ол үеде американнар бактериологтуг чепсекти болгаш өске-даа бүгү аргаларны ажыглап турганнар. Удурланыкчы дайыннарның халдаашкынын дүне, хүндүс болгаш агаар-бойдустуң кайы-даа үезинде манаар база удур харыы бээринге кезээде белен турганын сактып, чугаалаар чүве. Амы-тынын артынга кагаш, өске чуртка интернационалчы хүлээлгезин күүсөткени бир тала-

даарымга, 1953 чылда апрель-май үезинде авам, ачам суг Бора-Хөлдүң кедээзинде кыштага чыдырда келгенин билир мен. Ол шериг соонда келгени ол турган.

Даайым Седен-оол Кончукович Монгуш тайбың иштиң ажылынга чычаанының долгаар дугуюн быжыг тудуп, Чаа-Хөлге, Чадаана хоорайның АТП-зинге чолаачылааш, шаңнал-макталдыг эки чолаачы диртип ажилдап чорду.

Мен ооң машиназының кабиназынга олуруп алгаш, Абаза, Абакан болгаш Тываның янзы-бүрү булуңнарына четкилээн мен. Даайымның ачызында машина мунуп, септеп, ооң «аарыын тып» өөрөнгөн мен. Ооң-на ачызы боор, шериг хүлээлгемни танк кезээнге эрттирип, дүжүт ажаалдазының үелеринде 3 чыл улаштыр Казах-

Даштыкы кижилерниң хөөмейге сонургалының болгаш ону күүседип турарына мааарыштыр маргылдаалар үнүп турар апарганын билир мен.

2004 чылда хөөмейжи Геннадий Туматка тураскааткан хөөмей фестивалының соонда база ол дугайын сайгарып чугаалажып турганын дыңнаан мен. Ол бүгүге хамаарыштыр бодалымны илередип бижир бодап алдым. Мээң-биле чөпшээрер, чөпшээрешпес-даа кижилер турар дээрзин билеп ор мен, ынчангаш мээң бо чүүлүмнү номчаан тыва чонга бир дугаарында-ла чугаалаксап олар чүвем чүрээмниң ханызындан эң-не эки сеткил болгаш ынакшыл-биле бижир ораарымга бүзүрүп көрүңер.

Хөөмей талазы-биле хөөреткен улуг башкы Кайгал-оол Ховалыга байыр чедиришкени-биле эгелээрин чөпшээрер. Төрүттүнген хүнүң-биле, Кайгал-оол!

болгаш Тываның ырак-узак кожууннарынга чедер арга-лык болган бис. Ылаңгыя мээң башкыларының башкызы Маржымал Ондарның чуртту Бора-Тайгага четкенивис дыка өөрүңчүг.

Мээң хөөмейлээрим тыва хөөмейжилерден ылгалдыг болбас аргажок. Хөөмей оларның ханында, а мен 38 харлымда ону сонургап эгеледим. Хөөмейни билеп алыр дээш кижиниң тургузуун, үн техниказын шыңгыы өөренип, сайгарып келдим. Ылаңгыя хөөмейниң аңгы-аңгы стильдерин күүседиринге хамаарыштыр. Ынчангаш чылдың-на «Хүн-Хүртү»-биле ужуражып, душчуп, сүмележип келгеним соонда, оларның ачызында хөйүн билеп алдым.

Удаткан чок делегейниң аңгы-аңгы булуңнарында кижилер мени хөөмейжи деп, ону канчаар күүседирин айтып берип, өөредип шыдаар кижиде турар чугаа-домактар дыңналып келген. Ынчалдыр «Хүн-Хүртүнүн» ачызында хөө-

Стив СКЛЯР:

«Хөөмейге бүргеткен мен...»

Бодум дугайымда каш сөс. Мен хөгжүмчү кижиде. Ойнаар эң кол херекселім — гитара. Диджери биле хомуска база ойнаар мен. 1995 чылдан эгелеп хөөмейни күүседип эгеледим. Хөөмейже оруум силерниңден оранчок ылгалдыг. Хөөмейжилер аразынаг эспээн мен. Бир-ле дугаарында хөөмейни төвүт ламаларның тантралар ырлаан дискилеринден дыңнаан мен. 90 чылдарның эгезинде моол хөөмейни дыңнаан мен. Удаваанда («Алдан ала чылгы») «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн бирги альбомун дыңнадым, оон бээр хөөмей мени бүргей алы берген. Менден чеже-даа кижиде «Хөөмейни канчал тып алган силер?» деп айтырган. Оларга мен: «Мен хөөмейни эвес, хөөмей мени тыпкаш, мени бүргей апканы ол-дур» — деп харылылаар-дыр мен. Хөөмейни дыңнаарымга, бүгү мага-бодум болгаш сагыш-сеткилимге чедип, дээп турар болган. Ынчалдыр-ла хөөмейге алзы берген мен. Үр-ле хөөмейлээрин кызыдып келдим. Ынчалза-даа ону күүседириниң техниказынче орукту ажыдып чадап кагдым, чүгө өттүнүп, үн үндүрүп дээр чүве бе, күүседип чор мен.

«Хүн-Хүртү» бөлүүнүн хөөмейжилери-биле таныжып алгаш, 1995 чылдың чыйында оларның аалчызы бооп, Тывага бир-ле дугаар келгеним ол. Хөөмей симпозиумунга ынчан киржир ааскежиктиг болдум. Ол аянчорук меңээ хөөмей-биле холбашкан бүгү-ле чүүлдерге «дүлдүнүп» киреринге уттундурбас дуржулганы берген. А 2001 чылда өөм ишти-биле кады Тывага келдивис. Ынчан Тывага сонгудалар үези чоруп турган

мейни өөредип эгеледим. Оон бээр янзы-бүрү черлерге концерттерни көргүзүп, семинарларны эрттирип, бодумнун база коллективимниң дискилерин бижиттим.

Тыва биле хөөмей — шимчедикчи кол күжү болу берген. Концерттерни-даа, семинарларны-даа ыяап-ла Тыва дугайында, ооң езу-чаңчылдарының, культуразының дугайында чугаа-биле эгелээр-дир мен. Хөөмейни сонургаар болганнарда Тываны, ооң чонунун культуразын, езу-чаңчылдарын база хүндүлээр ужурулу силер дээрзин дыңнакчыларымга тайылбырлап турар мен. Тываны эки билеп алыры-биле, кара-биле көөр дээш, мээң дыка хөй өөреникчилерим Тывага четкен. Ынчал кээрге, хөөмей культуразын «дарлап» турар дээр чаңгыс талалыг буруудадышкынар чөптүг эвес деп бодаар мен.

Даштыкы кижилерниң күүселделериниң шынары тыва хөөмейжилерге четпес болбайн канчаар. Ынчалза-даа ийи чаңгыс шыырак хөөмейжилер база бар: финн хөөмейжилер, япон Тодорики. Олар тыва хөөмейжилерни өттүнүп турза-даа, бир-ле чүвези-биле харын-даа ажарын кызыдып турарлар. Тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап, тыва ырларны олар ырлажып турар. Мээң оруум бир өске: ырлар күүсетпейн турар мен. Хөөмей-биле бодумна амыдыралымны болгаш сагыш-сеткилимни илередип турар мен. Ында багай чүүл чок деп-ле бодаар-дыр мен. Хөөмей дээрге мээңи-биле анаа-ла үн үндүрери эвес, а долгандыр турар

Америкадан чагаа

бойдустуң каас-чаражын илередири, арга-арыгларның, тайгаларның ээлериниң аялгазын дыңнап өөренири-дир. Өңүктерим «Өдүгөн тайганы» күүседип бээрге, мээң база кезик-чамдыым болу берген Тожу тайгазының чыды безин меңээ чытталып кээр.

Хөөмей талазы-биле эксперимент кылып турар кижилерге хамаарыштыр чамдык улус тываларның ада-өгбелериниң ыдык хөөмейин, оларның езу-чаңчылдарын бужартадып турар деп буруудадып турарлар бар дээрзин билир мен, дыңнаан мен. Ындыг чугааларга харыы кылдыр мону чугаалаксап ор мен. Америкага блюз база ындыг үүлеге таваржып турган-на болгай. Кайы-бир чондан үндезилеттинген чүүлдү өске кижилер ажыглай бээрге, ындыг чугаалар черле үнүп келир, ол бүгү делегейде ындыг, дөмей. Блюз эң баштайында кара кештиг кул-

Өңүктерим, мен Тывага ынак мен, аңаа ам-даа катап-катап чедиксээр мен. Ынчалза-даа эскериг, дүвүрелимни чугаалавайн баар аргам чок. Ол хөөмейге-даа эвес, а республиканың иштики социал айтырыгыларынга хамааржыр.

Кем-херек үүлгедии эмин эртип турар-дыр. Тыва эр кижиниң ортумак назыны 49 хар, а херээжен кижиниң — 60. Улуг назылыг, кырган улустуң саны чылдан чылче ындыг дүрген кызырлыр болза, ыдыктыг езу-чаңчылдарны кымнар аныяк-өскенге дамчыдарыл?

Онза айыыл — арагалаашкын. Таакпылаары база кадыкка хоралыы билдингир, ылаңгыя хөөмейжиге. Ол хиреде мээң билирим дыка хөй хөөмейжилер таакпылаар, арагалаар. Геннадий Тумат, Олег Куулар дээр ышкаш кайгамчык талантылыг хөөмейжилер чечектелген чалыы назынында

өске өртемчейже «аътта-ныпканы» дыңнааш, сагыжым саргып, арткан өске хөөмейжилер дээш дүвүрелим диргелип келир.

Тывага келгеш, ооң агаар-бойдузунун бокалып, бужартап турарын көргеш, чүнү канчаар аайын тыппайн баар мен. Ыдыктыг тайга-таңдыларының эдээн-де-даа, ыдыктыг аржаан сугларының бажында-даа бок-ла бок. Ону көргеш, бойдустуң бир кезин хөөмейге хамаарылга база ындыг бе, кай деп бодай бээр мен.

Оон аңгыда хөөмейжилерниң аразында бот-бодунга каржы хамаарылгазын эскерип келдим. Моол хөөмейжилерге хамаарылгазы база-ла ындыг-дыр. «О, ол дээрге багай хөөмейжи-дир, ооң чуртундан эки хөөмейжи туруп көрбээр» — дээр ышкаш чугааларны каш-даа дыңнаан мен. Мындыг багай чүүлдерни бо демократия үезинде бот-боттарын деткижер чорук, кады ажылдажылгаже чүткүл солуй бээр боор дээрзинге идегээр-дир мен.

Мээң бо чагаам силерниң сеткилерни хому-датпас боор деп идегедим, чүге дизе эң эгезинде чугаалаан мен, мону улуг ынакшыл болгаш хүндүткел-биле бижир ор мен. Тыва, ооң чурттакчы чону меңээ эргим. Силерни, чер-чурттуңарны сакты бээр-дир мен. Катап база чедер мен деп идегелим кажан-даа өшпес. Сеткилимниң ханызындан силер бүгүдөгү экинни күзедим! Хүндүткел-биле Стив СКЛЯР.

АКШ. Штат Миннеаполис.

Англи дылдан Дина ОЮН, орузундан Светлана БАЛЧЫР очулдурган.

Арыг сеткилди оттурар

Чоокта чаа тибет башкы Лопсанг Тхуптен башкы «Джецун Миларепа башкының намдары» деп журнал хевирлиг номну тыва дыл кырынга чидүрген. Ук чидүрүлгени Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дыл, бижик секторунун ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады, эртемден Оюмаа Маадыр-ооловна Саая редакторлаан.

1000 экземпляр кылдыр үнген бо ном көргүзүг материалдарының талазы-биле дыка байлак, Джецун Миларепа башкының амыдыралын эгезинден төнчүзүңгө чедир бичежек, тускай сюжеттерлиг чуруктар-биле чуруп тургаш көргүскен. Чуруктар аажок өңүр, чараш бооп турар. Чурук бүрүзүнүң адаанда бичи бижимел тайылбыр бар. Ынчангаш ном аажок номчуттунгур, башче сиңичел, ында болушкуннар каракта кес-түп турган дег. Ынчангаш бо номну школаларга эге класстарга хамаанчок, ортумак класстарга безин тыва дыл, литература кичээлдеринге ажыглап болур. Ук ном чүгле хөй, өңүр чараш чуруктарлыг эвес, мөзү-шынар талазы-биле дыка ханы билиш-киннерлиг. Кара сагыштыг, чазый-чилби, адааргак, кыдыра угаанныг чоруктарны ында дыка сойгалап көргүскен. Долгандыр байдал чеже-даа берге болза, ооң салдарына алыспайн, амы-хууда сагыш-сеткилин арыглап, кадыг-дошкун байдалга бодун кижизидип, Чырыткылыг Угаанны чедип алган амыр эвес оруктуг амыдыралды база ында көргүскен. Ол кадыг-берге орук херек кырында 1050 чылдан эгелеп бедик дагларлыг тибет чуртунга Кунтаң деп девискээрде Кыяңаца деп суурга төрүттүнүп, Чырыткылыг Улуг Угаанга чедир улуг йогин Джецун Миларепаның чурттап эртен амыдыралы-дыр.

Ол Мила деп аймакка, эң бай өг-бүлеге төрүттүнген. Адазы чок апаарга, кара сагыштыг, чазый-чилби төрелдериниң хайы-биле өг-бүле ядарал, Төпа-Га (Миларепаның бичинизинде ады) бичизинде-ле

бактың багын көрүп, бодунуң бак сагыштыг төрелдеринге чалчалап эгелээр. Ынчалза-даа угаангыр оол бодунуң авазын, дуңмазын берге байдалдан уштуп алыр дээш, эртем-билиг дилеп чоруптар. Ол хөй-ле шаптараазынарны эртип, чамдык өөредиглерни шенеп көөр. Ынчалза-даа олар аңаа дузалавас болур. Сөөлүнде барып Индияның улуг Башкызы Наропаның өөреникчизи кайгамчык йогин Марпа Башкыга таваржы бээр. Шак ынчан төрүмелден угаанныг оол езулуг шын орукче киргенин медереп, кайгамчык Чырыткылыг Эртине дег өөредигни амзап, Башкызының эң берге шылгалдаларын эртип, ооң бүзүрелдиг өөреникчизи болу бээр. Ук өөредигден салкынмайын, угаанныг улум сайзырадып, чүгө бодунуң авазын, дуңмазын эвес, бүгү амылыг амытаннарда, харын-даа аңаа хора чедирип, берге байдалга таварыштырган кара сагыштыг, чазый-чилби төрелдерин безин кээргээр, оларны бачыттыг байдалдан уштуп, дуза чедирер кээргел, ынакшыл сеткилин бодунга оттуруп, дыка хөй чылдарны куйга олуруп, бүдээл бүдээп, кайгамчык өөредиглерни, Би-лишккиннерни келир салгалга арттырып, өөреникчилеринге дамчыдып бергеш, арыг Бурган оранынче чаларал чоруй баарын ук ном тоожуп турар.

Мен хөй тайылбыр кылбайн, номну номчуп, бодунуу-биле шын билеп алырын номчукчуларга арттырып, оларга оон чаа, эки шынарларны шингээтип ап, арыг сеткилди боттарына оттуруп алырын күзеп, йөрээп каайн.

Борис ОНДАР.

Сентябрь 3-те парлаатынган № 98 «Шынага» улусчу эмнекчи Джумабек Самсалиев-биле «Биоэнергия-биле эмнээр мен» деп эгелиг интервью үнген. Ону номчаан бистиң номчукчуларымыс ооң адресин редакциядан айтырып кээп турарлар.

Ынчангаш Джумабек Самсалиев-биле дараазында телефоннар-биле харылзажыр: 1-46-61; 5-09-15.

Мобильдиг телефон: 8905-920-0790.

Ачы-буян концертинден

„Дем күштүг, шынар ачылыг“

Эрткен пятницада С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңыга «Дем күштүг, шынар ачылыг» деп тыва национал оркестрге дузаламчы ачы-буян концерти болуп эрткен. Бо аныяк коллектив эрткен чылын Красноярск хоорайга болуп эрткен Бүгү-Сибирьниң Б.С.Феокистов аттыг национал хөгжүм оркестрлериниң конкурзунга лауреат атты чаалап алган соонда, 2006 чылдың февральда Саратов хоорайга болуп эртер Н.Калинин аттыг улустуң хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң Бүгү-российжи 4 дугаар конкурзунга Сибирь регионунуң адын камгалап киржир эргени чаалап алган болгай. Үе чоокшулаан, ынчангаш хөгжүмчүлөргө Саратовче баар-кээриниң орук өртээ болгаш, ол хонуктарда амыдырап-чурттаарыга акша-төгери херек апарган. Ол бүгү чарыгдалдарны дуглаар акша тыптынып алыры-биле национал оркестр ачы-буян концертин организаастаан.

Концертти Тываның Улустуң хөөмейжизи, Россияның алдарлыг артизи Конгар-оол Ондар биле тележурналист Андрей Чымба олар башкарыкчылап эрттирген.

Ол кезээ улуг мөөрейге киржип чоруунга белеткенип турар тыва хөгжүмчүлөрни деткип, оларның коллегалары – аңгы-аңгы ансамбль, аас чогаал бөлүктөрүнүн ыраажылары, хөгжүмчүлери, хөөмейжилери хөйү-биле чыгып, концерт номерлеринге боттарының үнүн кадып, улуг деткимчени көргүскени өөрүнчүг. «Демнигде – күштүг» дижири дег, ол кезээ тыва хөгжүмчүлөр кайгамчык эйнайралдыын, бот-боттарын деткижи билерин көргүскенер. Каттышкан концерт кайгамчык солун болган.

Ырак орукче аьттаныр дээр национал оркестрни деткип, хөй көрүкчүлөр 200 рубль өртектиг концерттин билеттерин садып ап, «далайга дамды дуза» дижип, боттарының ачы-буянын көргүзүп, чылыг-чымчак сөзүн сөглөп, коллективтин оюнун магадал көргөн.

Концертти ат-сурагылыг «Хүн-Хүртү» бөлүү биле «Алаш», «Эне-Сай» аас чогаал бөлүктөрүнүн хөгжүмчүлери катчып алгаш, улуг композиция-биле эгелээн. Концерт эгелээринин мурнунда бичи када белеткенген-даа болза, аргадуржулгалыг «Хүн-Хүртүнүн» артистериниң ачызы-биле хөгжүмчү хөөмейжилер бир демниг, чаңгыс тыныш-биле ойнаан. Диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле ачы-буян концерти эгелээн.

2003 чылда тургустунган оркестрнин хөгжүмчүлери — Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва национал хөгжүм салбырының доозукчулары. Оларны тыва хөгжүмчүн оруунче эң баштай-ла углап, өөредип, хөгжүмчүлөр кылдыр кижизиткен башкызы Татьяна Туматовна бөгүн оларның оюнун көргөн болза, шынап-ла, та кайы хире өөрүүр турду ыйнаан! Эвээш үениң дургузунда оларның мергежили бедип, демниг коллектив апарганы магаданчыг. А ачы-буянын дузаламчы концертиниң кезээзинге Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва национал хөгжүм салбырының дараазында чылдарда доозукчулары болгаш ыры-шоорга ынак аныяктарның ансамбльдери, бөлүктери киришкен.

«Агым», «Анай-Хаак» дээр ышак бөлүктөр бөгүн аныяк-өскенниң болгаш элээдилерниң сонургалы апарган. «Шактан шакче сени бодал, сагынмазын үе-даа чок, салым-чолум, чаңгыс сеңээ ынак-тыр мен» деп ийи оол ырлаарга, залда орган аныяктарның алгы-кышкызы-даа дендей

бээр чүве чорду. Ол хире ынак болганнары ол ыйнаан. Кончук таптыг ырлажып тургаш, кожамыктап эгелээннер. «Ону чоорул, ону чоорул, ону кылып алыр эвес, оон артык мээң эжим орус чурттуң мафиозу...» Барып-барып аныяктар мафиоз, хулиганнарны алгап-мактап ырлажып эгелээрге тааржыр бе? Ооң орнунга чүү деп-даа чогаадып, оюн-баштак ырлап болгай-ла дээр ышакш бодал дораан башка кирер чорду. Чаптап дыңнап орган кижиге, хенертен ыядынчыг апаар.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызының сайыдының оралакчызы Галина Сюрюн байыр чедирип чүве чугаалааш, кыска үеде улуг тиелгелерни чедип алган коллектив Саратовтан база шаңнал-макталдыг кээр боор дээрзинге идеялин илередин, яамының өмүнээзинден деткимче акшаны берген.

Делегейни дескиндир хөөмейжи оолдарывыс Тываның ат-сураан алгыдып келген болза, амгы үеде хөөмейжи тыва кыстар база олардан дудак чок ат-сураа алгаан болдур ийин. Чодураа Туматтың удуртканы «Тыва кызы» бөлүү «Салбаам баглал берген-не мен» деп кайгамчык чараш, уян ырызы-биле база «Ыравазым ырай берген, ыры-шоорум дендей берген, хорувазым хоруй берген, хомустаарым киткей берген» деп кожамы-биле көрүкчүлөрниң сеткил-хөңүн хайныктыр ырлажып, сыгыртып, хөөмейлидлер. Национал оркестрге «Тыва кызы» 100 долларны сөннээн.

Дараазында «Ырлапкан дээр мени канчаар, ыргай-биле кагар эвес, ыргай-биле кагарга-даа, ырлаар чаңын салыр эвес...» деп «Алаш» аас чогаал бөлүүнүн оолдары «Тыва кызынга» улаштыр ырлажы бердилер. Дүрген чугаа, алгыш-йөрээл-биле каттыштыр сыгыт, хөөмейин бараалгаттылар. «Алаш» Саратовче аьттаныр хөгжүмчүлөргө 2 муң рубльди берген.

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының аныяк артизи Сайдаш Монгуш гитарага ойнавышаан, ховар чараш үнү-биле бодунуң чогаатканы «Авамга өпей ыры» деп ырызын ырлап берди. А Кызыл хоорайда билдингир коллективтерниң бирээзи апарган «Эй-Сити» танцы бөлүүнүн ийи тыва оглу амгы үениң танцызын денди-ле ойнааш барды. Езулуг чүс чок оолдар болду. Черле бо тываларны чүү деп чүү дээр! Спорткадаа, ыры-шоорга, хөөмей-сыгытка-даа, танцыга-даа дески талантылыг төлдер-дир ийин.

Рок-бөлүк «Интернат». Рок бөлүктөр кандыг оруктарны, кандыг үелерни эртпээр дээр: ис чок

чидип турарлары-даа эмгекч. Ынчалза-даа «Интернат» Тывада ат-сураа билдингир, хүндүлүг коллективтерниң бирээзи. Аңаа бөгүн ады билдингир апарган хөй хөгжүмчүлөр эге базымнарнын эгелээр. Игорь Дулуш удурткан бо коллективте демниг өг-бүле ажылдап турар. Хөй-хөй ыры конкурстарының, джаз ырларының мөөрейлериниң тиелекчи, Тываның күрүнө филармониязының оркестриниң солизи Софья Кара-оол биле Игорь Дулуштуң оглу Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, «Интернатта» соктаар херекселдерде ойнап турар. Бо удаада Софья Кара-оол англи болгаш тыва дылдарга сурагылыг өпей ырын база «Хамның» ырын ырлады.

«Бүрүлөрниң чуртталгазы эң не кыска, кижилерге ындыг салым база турар...» Бо чараш, уян болгаш ханы уткалыг ырыны «Үер» бөлүү каш чыл бурунгаар-ла күүсеткен. Ол ам тыва эстрада ырларының хит-парадының эң үстүкү одуругларында турар дизимзе, улуг-ла часпас боор мен. Бо ырыны Радик Тюлюш бижээн. Ол бөгүн чүгле ыраажы эвес, а композитор, гитарист, национал оркестрнин директору. «Үер» бөлүүнде бас-гитарада Белек Чаян-Хөө, фортепианода Буян-Маадыр Тюлюш ойнап турар.

Эң-не онзалап демдеглексенчиг чүве чүл дээрге, национал оркестрнин хөгжүмчүлери шупту кайы-бир бөлүктө ойнап турар. Ол чүү бөлүктөрил дээрге, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкыларының «Кант» квартеди, «Тыва кызы», «Алаш», «Чиргилчин» дээр-ле баар. «Чиргилчин» бо хүннерде Америкада оюнун көргүзүп чоруп турар. Ынчангаш оларның өмүнээзинден чаш өпейзын өстүрүп, шөлээде олар Аямаа Көшкендей коллегаларына дузаламчы кылдыр акшалыг чагаа хавын тудусту.

Эң-не ынак ыраажыларывыстың бирээзи апарган аныяк ыраажывыс — Андрей Монгуш «Чурумалдыг чайлаг черниң кадарчызы» деп чаа ырызын бараалгатты. Ооң соонда Кызылдың беш дугаар школазынга башкылап турган өөреникчилери-биле кады «А, Хемчим» деп ырыны ыянгылыг бадырдылар. Андрейниң өөренкичилери ам езулуг эрлер болган, башкызы-биле деңге бадырып турар артистер апарганыга канчап өөрүвес боор.

Сурагылыг «Аян» ансамбли тыва көрүкчүнү өөртүп эгелээнинден бээр үжен чыл чоокшулаан. Бо чылдарның дургузунда «Аянын» кежигүннери ийи-үш-даа салгал солушкан, ынчалза-даа ат-сурагылыг «Аян» сценада хевээр.

Концерт үезинде көрүкчүлөр аразындан ол-бо кижилер сценаже үнүп, оркестрнин коллективинге чоргаарал, магадалын илередин, акшалыг чагаа халтарын сунуп турду. Кызыл хоорайдан башкы Любовь Дырышкаковна Ондар, Баян-Кол суурдан Антонина Биче-оол, «бо оркестрде чээним уруг ойнап турар чүве, ол дээр, ооң өөрүнге» — дээр чагаа хавы тутсуп турар ава кижиге адын адавайн барды. Адын адавайн акшалыг чагаа хавын сценаже чорудуп турар көрүкчүлөр база бар чорду. «Бодум 1500 рубльди, коллективим бо чагаа хавын» деп

сунуп турар кижиге-даа бар. «Угбам берди» дээр, бир бичи оол чагаа хавы тутсупкаш-даа баар.

«Дуңгур» хамнар ниитилелинде Ай-Чүрек Оюн хөгжүмчүлөргө ак орукту күзевешиан, боду 3 муң рубльди, коллективиниң өмүнээзинден 10 муң рубльди бээрге, залга орган көрүкчүлөр алгыржып, «Эр хейлер!» деп, адыш часкап байыр чедирип, өөрүшкүзүн илеретти.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Александр Павлович Оськин сөс ал, чүве чугаалааш, мынча диди:

«Бөгүн бо залда көрүкчүлөр аразында бистиң училищени дооскан хөй кижилерни танып, көрүп тур мен. Оларның аразында бистиң хоочуннарывыс база эмгекч тур, олар аныяктарны деткип, оларның оюнун сонургап, оларны хөй-аьт кирип чедип келгенинге канчап өөрүвес боор. Билет садып ап, концерт көрүп чедип келгениңер дээр-ле, улуг деткимчедир. Четтирдивис.

А силерге, национал оркестрнин хөгжүмчүлери доозукчуларыга, бүгү-ле эки чүүлдерни, чогаадыкчы ажыл-ишти, улуг-улуг тиелгелерни күзээр-дир мен. Төрөөн училищениң өмүнээзинден деткимче кылдыр бо акшалыг чагаа хавын хүлээп ап көрүңер. Алдын чокка келбес силер! Бистиң күзелювис, чагывыс, дужаалывыс ол-дур.

Башкының сөстөрүн зал диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле үдеп, деткиди.

Деткилчилээр коллективтерни маңаа адавакка кайыын боор, ол дээрге 40 дугаар магазин (директору Роберт Монгуш), КТРК «Тыва» (даргазы Роман Тас-оол), «Гаруда» садыг-делгелге төвү (директору Андриан Ооржак), Тываның Камбы-лама эргелели, Өвүр кожуунуң культура килдизи (эргелекчизи Аполлон Бай-Кара), «Урянхай» сеткүүл, чаа тургустунган тыва хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң эвилели (даргазы Аян Монгуш), хоочун мастерлер Алексей Комбу, Алдын-оол Сеек болгаш өскелер-даа.

Сценаже «Хүн-Хүртү» бөлүүн чалапты. Зал шимээн-дааш, алгыкышы-биле уткуп алды.

— О, чарлап канчаар, мактап канчаар, «Хүн-Хүртү!» дээр-ле четтир чүве-дир ийин. Кара кезээде оран-делегей кезип, Тываысты алдаржыдып чоруур бөлүк бодур. Мен безин Кайгал-оол Ховалыг акымны көрбээнимден бээр та каш чыл болган чүве — деп,

Көрүкчүлөр мага ханып, хөй күш, энергияны алганы чугаажок. Хомуданчыг чүве чүл дээрге, албан организациялар, башкылар, эмчилер коллективтери, сайгарлыкчылар, депутаттар, өске-даа удуртукчулар мындыг солун концертти сонургап көрбээндээ, национал оркестрге деткичилеп, ачы-буян кылып дуза-даа катпаан. Каш хуу кижилер, көрүкчүлөр, дээрден башка. Тыва хамнар 13 муң рубль бергени ол-дур, оон өске шорутуң салыпкан кижилер-даа, организациялар-даа чок. Моон соңгаар черле деткичилеп деп буянын үлгеле чонувус, удуртукчуларывыс, албан организациялар, школа, эмнегелер, өөредилге черлери — шупту идепкейлиг киржири күзөнчиг.

Хөгжүмчүлөрниң күзээрим болза, чоруурунга чедир үе бардыр, кожууннар төптөрүнге концертти көргүзүп, акшадан ажылдап алырын сүмелээр-дир мен. Көдээ чонувус өөрүп уткуур, оюннарны сонургаар дээрзи чугаажок.

А Саратовка силер тиелээр силер дээрзинге бүзүрөп тур бис. Чорууңар чогузун!

Тываның Улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар коллегаларын магадал-биле уткуп чарлады. Олар хөгжүм херекселдерин хөөн кирип, эдип чаап олар аразында, Конгар-оол Борисович уламчылады: — Магалыг эрлер-дир ийин бо, үргүлчү кыш-чай чок апельсин, банан, груша дээр ыш-каш фруктулар чип, амдажаан аан (көрүкчүлөр катчырышты). Ой, эжен! Кайгал-оол акымның бажы калчана берип-тир але... (зал чир-шоң дүштү).

Тываның Улустуң хөөмейжизи Кайгал-оол Ховалыг, ТР-ниң алдарлыг артизи Саян Бапа, сурагылыг ыраажы Андрей Монгуш база Алексей Сарыглар олар тыва улустуң «Тараан тараам» деп ырызын ооң соонда Андрей Монгуштуң бижээни «Йөрээл» деп ырызын сыгыт, хөөмей, каргыраа-биле холуй бараалгатты. Улаштыр Швейцариядан хөгжүмчү өнүү Кристия-биле кады «Чиң сөөртүкчүлөрниң ырын» ырлаштылар.

Кристия бодунуу-биле бир-ле үнер үндүрүп ырлаар кижиге болду: «би-би-би, лу-лу-лу-лу, де-де-де, трио, трр-рийо, трр-рийо!» дээр ышкаш дыңналыр. Ол ырларда аажок күш-биле дыңзыдыр ырлаар, шимчээшкени база хенертен, нерв аайы-биле тыртыжып турган ышкаш, эмоция мырыңай аажок, сақтырга тура халааш, танцылаар чыгыы орган ышкаш. Бо минутада байдалын, сагыш-сеткилин хөөнүн илередип ырлап ораы иле. А Кайгал-оолду көөрге, караан шийип алган, таваар бир-ле сактыышынга алыскаан дег, таалал-биле хөөмейлеп, ырлап каап оор. Ындыг оожум таалал ала-чайгаар көрүкчүге база шилчи бээр.

Шон Куиркти чарлааш, Конгар-оол Ондар «Хүрегенниң күжүн көөр» таптыг бадырып каг че, хүреген. Сүт-Хөл хүрегенди-дир бо» — деп, хөй-аьт кирип турар болду. — Чүнү күүседир сен че? — дээрге, оозу чингине тыва дылга харыылады.

— Тыва чоннуң аялгаларын бодунуу-биле, шаам-биле салып бээр-дир мен.

Көрүкчүлөр ооң тывалаарын шуут магадаан. Шон ам бир чыл хире национал оркестрнин составында хөгжүмчү болуп ажылдап турар болду. Эр хей!

Сценада көрүкчүлөрниң дыңнаксап, четтикпейн манап органы — национал оркестр. Буян-Маадыр Тюлюштуң «Бурунгуңуң кызыгы», Аяна Монгуштуң «Тывам дээр аяс турзун» деп ырларны бараалгатты. Оркестрнин дирижеру Аяна Монгуштуң таарыштыр бижээни тыва, орус улустуң аялгаларына фантазиялары дендиле-дир! Николай Дамба мандолинага, Бады-Доржу Ондар бызаанчыга чаржып ойнаарга, оркестр үдеп турар. Ону дыңнааш, шынап-ла, алдыны Саратовтан эккээр дээрзинге кижиге бүзүрөй бээр чорду. «Мен тыва мен» деп сурагжаан ыр-биле оркестр концертин доосту.

ТЫВА ТИИЛЭЭН

Мөөрей, мөөрей...

Эрткен дыштаныр хүннерде С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңың концерт залыңа делегей чергелиг бирги хомус фестивалы Тывага болуп эрткен. Аңаа Англия, Америка, Швейцария, Дания дээн ыш-каш даштыкы чурттардан болгаш Россияның аңгы-аңгы девискээрлеринден – Саха-Якутиядан, Алтайдан, Хакасиядан болгаш Тывадан хомусчулар киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн мөөрей-ниң түңнелинде – Тыва тиилээн. Фестивальдың Гран-при шаңна-лын ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, культураның хоочуну Александр Салчак алган. Ол хүндүлүг бижик болгаш улуг, өңнүг телевизор-биле шаңнаткан.

Бирги чергениң лауреады атка Мөңгүн-Тайга кожуундан Алдын-оол Севек биле Кызылдан Эдуард Дамдын олар төлептиг

болган. Шаңналы – өңнүг теле-визор.

Ийги чергениң лауреаттары атты база ийи кижиге тывыскан: Саха-Якутия Республикадан Николай Борисов биле Хакас Респуб-ликадан Леонид Ивандаев. Шаңналы – музыкалыг төп.

Үшкү чергениң лауреаттары – Кызылдан Сергей Сотпа биле Кызыл кожуундан Айлаңмаа Дамыраң. Шаңналы – видеомаг-нитофон база ботка ап чоруур

амгы шагның телефону.

Дипломантылар: бирги чер-гениң – “Алтайкай” аас чогаал бөлүү (Алтай Республика) база этно-бөлүк “Айяр-Хан” (Саха-Якутия Республика). Шаңналы – музыкалыг төп. Ийги чергениң – “Көшкүн хөгжүм” аас чогаал бөлүү (Тыва Республика. Удуртук-чузу Анатолий Куулар). Шаңналы – музыкалыг төп. Үшкү чергениң – “Тыва кызы” аас чогаал бөлүү (Тыва. Удуртукчузу Чодураа Тумат). Шаңналы – телевизор.

Дээди шаңналды алган Алек-сандр Мөргүтевич Салчакка болгаш өске-даа тыва хомус-чуларга хөй санныг номчукчула-рывыстың мурнундан изиг байыр!

Светлана БАЛЧЫР.

(Мөөрей дугайында бистиң корреспондентшиистиң чүлүң дараазында солундан номчуур силер).

“Орук озал-ондаан канчаар чавырылдырып болурул?”

Айтырыг – харыы

Владимир Монгуш, 20 чыл стажтыг чолаачы:

— Машина мунарының чөп-шээрели, машинаның кандыг байдалда турарын херечилээн документилерниң шуптузун “акша бажы билир” апарган бо шагда чурумну шыңгырадыр болза эки деп санаар-дыр мен. Ылаңгыя пассажирлер сөөртүр автобустар-ны машина мунарының баштайгы чөпшээрелин (“В”, “С” категория-ны) дужаап алган соонда, 5 чыл болганда “Д” категорияны дужаап алырга, ам автобус мунар эргени бээрин доктаадыр чурум-чутса, кудумчуларга оода 18-20 харлыг “Газель” чолаачылары турбас-ла боор.

Алик Аракчаа, албан че-риниң чолаачызы:

— Орук дүрүмүн эки билбес азы эзирки машина мунукчузу чүгле бодунуң база өскелерниң эвес, чанында олурар чаш ажы-төлүнүң, чоок кижилериниң амы-тынын өлүмгө чыгал чорууру ол. Бо кижиге чеже-даа бодунга бүзү-релдиг чорза, өске кайы-бир “ту-рамыктар” орук дүрүмү чазыптар ийне дээш, серемчилелиң кош-катпас ужурлуг апар сен. Док-таамал мындыг байдал чолаачы кижиниң психиктиг байдалын аартадыр.

Орукка озал-ондак болдур-базы, чүгле чолаачыдан хамаар-жыр. Чүге дизе машинаның тех-никтиг байдалын база чолаачы эки билип чоруур-дур. Оон ыңай орук шимчээшкининиң дүрүмне-ринде шупту байдалдарда маши-наны канчаар башкарары айыт-тыңган-дыр, чолаачы бүрүзү дү-рүмнү сагып, бот-боттарын хүндү-лежир болза, оруктарга озал-ондактар болбас.

Хоорай иштинге хамаарыш-тыр көөр чүве болза, машина-тех-ника көвүдеп турар бо үеде свето-форларны көвүдедир салыр бол-за эки. Бети дээрге, Ленин биле Тыва эки турачылар кудумчунуң белдинде светофор бар, аңаа машиналар сыңышпас кылдыр эңдере туруптарга, Ленинаны эртип алыры берге-ле.

Хоорайда бар каш свето-форларның хөй кезини ажилда-вайн база туруп алыр. Чижээ, Интернациональная биле Кочетов кудумчунуң, Гагарин биле Кочетовтуң белдирлеринде свето-форлар чайладыр ажилдавады, Рабочая биле Чүлдүмде светофор даады өжер-дир. Хоорайывыстың оруктарының байдалы кайы хире багай-дыр. Кызыл – Тываның ар-ны болганда, ооң кудумчула-рында оруктарны черле кичээң-гейге ап көрзе, кандыг боор.

Мижит-оол Саая, пенсионер пассажир:

— ОШАЧКИ-ниң ажылы, чолаачыларның харыысалга-зындан хөй чүүлдер хамааржыр. Негелде күштүр, хыналда доктаа-мал болур болза, ынчан байдал чүгээртеп болур. Хуу, албан черлериниң-даа дивейн, гараж-тарда автомашиналарны хынаар. Хыналданы чаңгыс черге эвес, эң хөй чурум хажыдышыкыннары болур черлерге, чолаачыларның манаваан черлеринге чорудар.

Ренат Чооду, Кызыл хоорай биле кожууннар аразында пассажирлер сөөртүр турар “Газель” чолаачызы:

— Узун-даа, кыска-даа орук-тарда чолаачыга тускай демдек-терни айтыкан-дыр, кандыг черге кайы хире дүргенниг чоруурун, канчаар халдырын билер чолаа-

чы болза, ажырбас. Оон ыңай ар-тында, мурнунда база удур кел чо-руур машиналарның байдалын, канчаар чоруп олурарын хайгаа-ралга ап, серемчилелдиг чорууру артык эвес. Пассажирлер сөөртүр чолаачылар канчап-даа 30 хардан өрү назылыг болза эки деп санаар мен.

Айдысмаа Донгак, пасса-жир:

— “Газельдер” светофор кы-зыл турда-ла, ыңай болур. Оон кедерзе, сүржүп, чарыштыра бээрлери база бар.

Эң айыылдыг маршруттар — “Южный” чедип турар 6, 6 “а”, 4, 4 “а”, 12 деп маршруттуг авто-бустар. Олар чаңгыс ол-ла орукта халдып турар. Чүгле “6”-лар бе-зин чеже деп бодаар силер? Оларны чүге өске кудумчуларга тарай салып болбазыл, каяа-даа кылып каар болза, кайда-даа улустуң чоруу бар болур.

База бир чүүл — бичии 1-3 класс өөреникчи уругларның телевири улуг улус-биле дең болур-дур, олар чедер черинге дөмей-ле туруп алгаш чедип турар. Чүге бичии уругларның телевири эвээжидип болбазыл? Бичии авто-бустарга кижиге санын барымдаа-ла, олурар-ла болза, доктаа-ла, пассажирлерни олуртуп алыр. Ооң соонда карак-кулак чокка, соонда автобуска четтирбес дээш халдып-ла каар. Оон аңгыда пассажирлерге таарымчалыг автобустар бар эвес, олурар апар сен. Ынчангаш пассажир АТБ-зи-ниң улуг автобустарының телеви-рин 5 рубль чедир доктааткаш, пассажирлерге таарымчалыг кылдыр доктаамал халыдып турар болза деп сүмелиг мен.

Чойганмаа САТ.

Кара-оол Донгакович НАТПИЙ-ООЛ

Тыва чогаал, культура, уран чүүл канчаар-даа аажок улуг когаралга таварышкан. Чурттал-газының 58 харлыында Россия-ның Чогаалчылар болгаш Жур-налистер эвилелдериниң кежигү-нү, Тыва Республиканың Чогаал-чылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүңү, билдингир чо-гаалчы, журналист, культура ажилдакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Улуг-Хем кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи Кара-оол Донгакович Натпий-оол хенертен чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

К.Д.Натпий-оол 1947 чылдың март 5-те Тыва автономнуг обла-стың Улуг-Хем районун Чодураа суурга төрүттүнген. Чаатының сес чыл, Кызылдың 2-дугаар шко-лазынга өөрөнгөш, Омскиниң совет-партия школазын, Новоси-бирскиниң Дээди партия школа-зының журналистика факульте-дин, М.Горький аттыг литература институтун дооскан. Ол клуб эрге-лекчизинден күш-ажылчы намда-рын эгелээш, партия, комсомол комитеттеринге секретарь болуп, Каа-Хем биле Улуг-Хем кожуун-нарының культура килдистерин эргелекчилээн. «Улуг-Хемниң чалгыглары» чечен чогаал катты-жыышкынының удуртукчузу. Шүлүкчү, прозачы, журналист.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызы, Тываның Чогаалчылар эвилели, «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң редколлегиязы, Тываның Журналистер эвилели, Тываның Ном үндүрер чери.

Тыва Республиканың Чазаа Улуг-Хем кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи

Кара-оол Донгакович
НАТПИЙ-ООЛДУҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

“Шын” солунуң арыннарының каастакчыларының бирээзи, суртаалчызы, коллегавыс, хоочун журналист, чогаалчы, культура ажилдакчызы

Кара-оол Донгакович
НАТПИЙ-ООЛДУҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр өг-бүлезинге, уругларыңа, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүңгө ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

“Шын” солунуң редакциязы.

Күрүнениң бойдус биосферлиг «Убсу-Нуур ыйгылаажы» заповеднигиниң коллективи эртем ажилдакчызы Альбина Михайловна ДАВААГА ооң ачазы

Михаил Сатович
САНЧЫНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгал-терия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажал-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7794. Чагыг 101.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлатга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлатга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыйдыгылары дээш авторлар боттары харьылаар.